

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ДВОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАЈ — ЈУН
1975.

У часопису бр. 1—2/75. године објављена је дискусија о реформи Правног факултета. Услед техничке грешке у штампи дошло је до инверзије у редоследу излагања (текст на стр. 106—115 наставак је дискусије после II пасуса на стр. 168). Дискусија, дакле почиње са излагањем др Момчила Курдулије (стр. 115).
Извињавамо се читаоцима на учињеном пропусту.

Редакција

Уређивачки одбор:

Др Војислав Бакић (главни и одговорни уредник),
др Смиља Аврамов, др Велимир Васић, др Драгаш Денковић,
др Драгољуб Димитријевић, др Владимир Јовановић,
др Љубица Кандић, др Драгољуб Кавран (секретар Уређивачког одбора)

Технички уредник Вукосава Манојловић

Штампа: „Савремена администрација“, ООУР „Бранко Боновић“ — Београд

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Година XXIII

мај — јун 1975.

Број 3

СТО ГОДИНА ОД СМРТИ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА О СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

(поводом стогодишњице његове смрти*)

Пре 100 година — 10. марта 1875. — умро је ван своје земље, ван своје Србије, један од највећих њених људи, један млад човек кога је већ онда па све до дана данашњег напредна Србија тј. слободарски и напредни део српске нације, осећао и осећа као свог најрођенијег, као свог представника и првоборца који се цени и воли као што се цене и воле слобода, честитост и истина за које се он борио.

За протеклих сто година писано је о њему, о Светозару Марковићу врло много: у једној од последњих библиографија о Марковићу, коју је 1971. саставио пољски професор Хенрик Писарек, наведено је 535 библиографских јединица о њему и његовим радовима. Јер, не гвбимо то из вида, и сâм Марковић, иако за врло кратко време, за свега седам година колико је укупно трајао његов радни, публицистички живот, обрадио је, или само додирнуо, већи број тема и објавио мноштво написа о различитим питањима из опште и националне историје као и о питањима савремених и будућих друштвених односа и установа у свету а пре свега у нас, у Србији: писао је о првом српском устанку и о даљем друштвено-економском, политичком и државноправном развоју Србије, о уређењу српске државе, о монархији и о политичким странкама, о социјализму, о Париској комуни и Интернационали, о националном питању српском и јужнословенском, о образовању и васпитавању о друштвеном положају и равноправности жена, о науци, о књижевности и култури уопште. Сви ти проблеми, који на први поглед изгледају разнородни, представљају, у ствари, једну међусобно повезану, кохерентну целину, јер су у Марковића посматрани увек из једног угла и у једној перспективи. Они су, разумљиво, увек привлачили, а и данас привлаче

* Предавање одржано на свечаној академији Правног факултета у Београду 17. марта 1975, поводом стогодишњице смрти Светозара Марковића.

пажњу многих историчара, економиста, социолога, књижевних критичара, правних историчара и политичара.

Мада би то било врло корисно, није прилика, а немамо ни довољно времена, да сада уђемо у свестранији критички преглед и оцењивање свега онога, па ни само оног најважнијег, што је о Светозару Марковићу и његовом делу до сада написано. Ако бисмо се, међутим, тога подухватили, тј. ушли у преглед и анализу досадашњих радова о Марковићу, вероватно бисмо дошли и до оваквих закључака: да су ти радови, уопштено говорећи, врло различитог карактера и вредности — добри или лоши, стручни или нестручни, свечарскопригодни или научнопрецизнији и истинољубивији; даље, да многи од тих написа, и онда када на речи ма величају Марковића, у ствари мимонлазе, промашују суштину и праве вредности Марковића и његовог дела; затим, да се у неким написима из неуједначених, недоречених, недовољно слеглих па и противречних места, реченица или само речи Марковићевих изводе и њему приписују, схватања и гледишта која вероватно или сигурно нису била његова (просто речено: у Марковића, у његовом делу је малтене свако налазио и видео оно што је хтео да нађе и види); да се исто тако и у неким новијим радовима тврди и доказује — што је у ствари недијалектички и недовољно историјски поступак — (а некад се чак с тим оперише као с неспорном истином), да је Марковић био у свему доследни марксиста од кога треба учити марксизам, верни следбеник Марков. Према томе, један, хронолошки изложен, критички преглед текстова о Марковићу говорио би нам вероватно — што је, донекле, и разумљиво — о ауторима тих текстова, о њиховим идеолошко-политичким оријентацијама и интересима, о развоју друштвено-политичке мисли и о приликама у нас после Марковића, више, можда, него ли и о Марковићу самом.

Ми ћемо се, данас и овде, ограничити само на приказ два питања која нам изгледају у Марковићевом делу и за нас данас најбитнија; то су: Марковићеви погледи на друштвено-економски и политички развој Србије те његова визија будућности српског друштва, и, потом, његови погледи на национално питање (у Србији и на Балкану).

Али пре но што пређемо на само излагање тих питања, ваља да учинимо две напомене методолошког значаја: (1) српско друштво Марковићевог времена није било стабилно ни искристалисано; напротив, оно се тада налазило, у сваком погледу и на готово свим пољима, у превирању; и (2) друштвене науке у Марковићево време биле су такође у изграђивању и извесном превирању; посебно у области радничког покрета Марковс правац није још био доминантан (Марковић је умро скоро деценију пре Маркса, а пуне две деценије пре Енгелса); у Марковићево време, поред марксизма, коегзистирале су или су се сукобљавале с њим и разне друге струје, као што су била схватања Прудона, Луј Блана, Бакуњина, Ласала и других. Млади Марковић није могао бити имун ни према тим утицајима (и отуда одређени електицизам у његовим учењима), као што, с друге стране, ни превирања у српском друштву нису могла остати без утицаја на његове идеје и на чврстину и доследност у његовим концепцијама. Укратко: Светозара Марковића, да бисмо

га могли разумети и оценити како ваља, морамо ставити и стално држати — или ако хоћете: вратити и враћати — у његово време, тј. у ондашње стање и прилике Србије и у ондашње стање европске науке. Такав методолошки приступ не представља само дуг према њему, Марковићу, већ је то, пре свега, захтев и обавеза према науци. Међутим, ваља и овде приметити како су се у Марковића и у његовом делу, и кроз обе поменуте одребујуће и ограничавајуће околности, ипак пробијале и долазиле до изражаја: његова оригиналност, његова изванредна, управо задивљујућа моћ запажања стварности и његов изузетни дар интуитивног сагледавања будућности.

Да би разумео друштвену стварност свог времена и да би свом народу могао указати на путеве његове борбе за бољу будућност, Марковић се морао окренути најпре прошлости. Свој историјски осврт на корене савремених друштвених и политичких односа и установа у Србији отпочео је с упознавањем првог српског устанка односно стања које је устанку непосредно претходило. У првом српском устанку Марковић је видео епохалан преломни догађај од огромног историјског значаја не само за Србију већ и за све балканске земље. То је била — како је Марковић тачно уочио — не само национално-ослободилачка већ истовремено и социјална револуција, с којом је — како је написао — „српски народ једним махом постао слободан и социјално и политички” и с којом је започео његов нови развитак: пораст вароши и варошког, грађанског елемента а у исто време живље и брже економско и социјално раслојавање села у Србији.

Литература којом се Марковић служио у приказивању и оцењивању првог устанка била је врло оскудна (имао је углавном само Ранкеово дело о српској револуцији), а од историјских извора само Вукове радове и мемоаре проте Матије; други извори нису му били доступни, па је вероватно то био један од разлога (свакако не и једини) што је његов приказ околности и уопште унутрашњих односа и установа устаничке Србије испао прилично мањив, с доста грешака и празнина, некако одвећ идеализован, јер је у њему веома наглашен патријархални карактер устаничких власти и установа, а занемарен, ако не и игнорисан, већ започети процес друштвеног, класног раслојавања. У сваком случају, међутим, изгледају тачна Марковићева запажања да се у току првог српског устанка начело монархијске власти није још јавно и јасно истицало и да је било извесних елемената — то су, по Марковићу, породичне задруге и сеоске општине — из којих би се евентуално дало закључити да је тадашња Србија, која се национално ослободила или делом била већ ослобођена, могла од патријархалне постати демократска држава. Најбитније у првом српском устанку била је околност да је њиме отворен нови пут којим су кренули један ослобођени народ и у њему водећа једна нова друштвена класа која се у ходу и организовала и јачала.

Тај нови пут отворен првим устанком није, међутим, био ни лак ни прав. Већ у другом устанку, који је у свом садржају имао исте циљеве као први, ствари су — како је то видео С. Марковић — кренуле

друкчије, или странпутицом. Народу у Србији испречиле су се биле на његовом путу пуног ослобођења и демократског преображаја, почев већ од 1815, две највеће и најозбиљније сметње: монархија и бирократија, које су се биле повезале с турским господарима. Унутрашњу аутономију од 1815. и од 1830. Србија је скупо платила: не само новцем него и прихватањем монархијског система власти у земљи и својом спољном националном политиком. Марковић је много тачних (истинитих) и тешких речи рекао и о монархији и о бирократији у Србији. Он је више пута наводио оно место из хатишерифа и берата од 1830. којим султан даје Србију кнезу Милошу и његовој породици као поклон за његове личне врлине, као и оно друго место, из говора уставобранитељског првака Аврама Петронијевића, о карактеру и о значају прве бирократије у Србији: „Као што су пређе заповедали Турци, тако нам је заповедио цар (султан) да и сад имамо место војводе — начелнике, место кадије — судије, место субаше — кметове, који ваља да заповедају народу.” Задобијена унутрашња аутономија захтевала је већи број професионалних чиновника, који су истисли раније неплаћене старешине, а себе сматрали као „слуге кнежеве и ситне господарчиће над народом”, и тако се понашали.

Бирократски олигархијски систем уставобранитељске владавине значио је такође, као и Милошева апсолутистичка влада коју је сменио, напуштање првоустаначких традиција, револуционарног курса и у унутрашњој и у спољној политици земље. Као што је већ у досадашњој литератури истакнуто, Марковић је био у праву кад је у бирократији Србије гледао, бар за своје време и за оно које му је претходило, друштвено-економску снагу, фактор у процесу првобитне акумулације, неку врсту замене за буржоаску друштвену класу које у Србији тог времена још није било.

Нешто под извесним утицајем унутрашњих друштвено-економских промена, а више под утицајем револуционарних збивања у Европи 1848/49. године, у Србији се у то време први пут чуо глас једног новог, младог покољења, претежно интелектуалаца, њихов „први енергични протест што Србија нема ни унутарње ни спољне слободе”. То је био глас првих либералних идеолога у Србији који ће после десет година, на Светоандрејској скупштини, променити владоца, али оставити без промена и бирократску стварност и свемоћ владоца.

Привлачни програм првих либерала и либералне омладине о „слободи изнутра и споља” прихватиће и Светозар Марковић, и у првој својој младости он ће бити активан и увећени члан Уједињене омладине српске. Али када је десно крило либералне странке после убиства кнеза Михаила дошло на власт и када је објавило тзв. „намеснички” устав, ту велику обману српског народа, — Марковић ће изићи на политичку позорницу и ући у јавни, политички живот као њихов, временом све жешћи, идејни противник. И нико, чини се, као Марковић, није увиђао ни показао тако јасно, на конкретном примеру либералне странке у Србији, колико је тај политички либерализам у Србији био у ствари далеко од демократије и од правих народних интереса. Критикујући 1870. орган

уједињене омладине „Младу Србадију“, Марковић је писао: „Слободњачка (Либерална) партија, која је то хтела, морала је имати непријатеље у свој бирократији, која је била врло силна а није имала *никакве потпоре* у народу. Ви — довикивао је Марковић либералима — нисте били кадри да *ступите у редове* народа и да се из редова народа борите и против глупости, предрасуда и патријархалних појмова народа и против бирократске системе, већ сте мислили да „одозго“ реформишете Србију; да из редова бирократије уништите бирократију. То је било бесмислено — зато сте пропали“. У вези с овом оценом либерала у Србији, треба додати и Марковићеву реалистичку, дијалектичку оцену српског народа коју је у истој прилици, у полемици с главним идеологом српског либерализма Владимиром Јовановићем, Марковић изрекао, као и Марковићево гледање на тзв. културно наслеђе српског народа, његов захтев који је и данас сачувао своју актуелност: „У нашој, унутрашњој сопствености“ мора бити нечега што је тврдо и темељито, иначе ми не бисмо могли опстати до сада као народ; али тако исто мора бити нешто тврдо и трошно (између осталог, то су његови патријархални, а не демократски политички појмови), иначе не би били до данас овако слаби, поцспани и покорени туђинцима. Оделити ваља једно од другог (...). Оно само што је за употребу ваља чувати; оно што не ваља треба избацити напоље“.

Године у којима је Марковић започео, „сам против свих“, борбу не само против либерала него и против свега што је у Србији његово време било тврдо и назадно, биле су, као што смо већ поменули, године превирања, у извесном смислу и преломне; Србија је у то време била у друштвено-економском погледу веома заостала и врло сиромашна земља, земљорадничка, без индустријске производње (ако под индустријом не подразумевамо ону једну државну војну фабрику, неколико пивара и десетак парних млинова, колико је тада укупно имала). Али баш у тим годинама тј. у периоду после седамдесетих година почиње бржи привредни развитак који изазива одређене потресе и у селима и у градовима. То је време када робно-новчани односи коначно преовлађују и у селима Србије, када се унутрашње тржиште проширује, а привредни саобраћај између села и града постаје чешћи и интензивнији; када се и по селима масовно отварају дућани и када процес пауперизације сељака услед њихове задужености и презадужености достиже врхунац, због чега се морају предузети и неке посебне мере финансијске и правне природе. То је такође време када се почев од 1869. и у варошима оснивају прве банке у Србији. То извесно брже продирање и јачање капиталистичких елемената (ма колико оно само по себи било скромно) у још увек привредно веома неразвијеној, заосталој земљи нужно је изазивало друштвене потресе, осиромашавање и незадовољство, бунтовност пауперизованих сељака и других група становништва у Србији (школске омладине, широких слојева ситне буржоазије итд.).

То је истовремено било оно плодно друштвено тле на којем је и због чега је Марковић могао наћи присталице у Србији, нарочито после свог повратка крајем јула 1870, тле на коме је и због чега је и прогла-

шење Париске комуне, прве радничке владе у Паризу у пролеће 1871 — (као и неких ранијих европских револуционарних и напредних покрета) наишло на релативно значајан одјек у Србији. Већ трећег дана после насилног угушења Комуне у Паризу изишао је у Београду први број листа „Раденик“ под уредништвом Светозара Марковића и у првом броју чланак *Погибија Париске комуне*, којим Марковић у време највећег терора подивљале победничке буржоазије и хајке против социјалиста у читавој Европи храбро устаје у одбрану Комуне и њених начела, довикујући њеним клеветницима да ће из старе мржње између радника и господара понићи нове револуције много страшније и веће но што је била Комуна. Комуни је Марковић посветио неколико својих снажних и убедљивих чланака, а од јула месеца почео је у „Раденику“ објављивати и Адресу Генералног већа Међународног радничког удружења о грађанском рату у Француској, коју је Маркс написао 30. маја 1871. године.

Под идејним утицајем Париске комуне, с једне стране, а као реакција на бирократски систем и централистичку управу тадашње Србије, с друге стране, јавља се још 1871. у Марковића концепција о општини као основној самоуправној ћелији организованог друштва и о организовању социјалистичког друштва као тзв. велике општине или савеза општина. Ту концепцију, која је најпре само два месеца после угушења Париске комуне изнета у једном програму Марковићевих пријатеља и сарадника, Марковић је поновио у политичком програму од новембра 1873. и разрадио у низу чланака у листовима „Јавност“ и „Ослобођење“ које је 1873. издавао у Крагујевцу. У основицу своје самоуправне концепције Марковић је ставио општину схватајући је као основну ћелију друштва и као једну целину (економску, управну, просветну итд.), као „облик државе“, која треба да обезбеди економску и политичку слободу народа. Другим речима, тражећи укидање бирократије, уништење централистичког управног система и његово замењивање системом самоуправних јединица, Марковић је у ствари тражио пуну и радикалну демократизацију Србије, претварање српске државе у скуп слободних општина. „Ништа није лубе — писао је тим поводом Марковић — но претпостављати, да већина грађана у земљи, већина општина итд. неће да ради као што интереси свију захтевају, да је нужан вечито неки пандур над њима, који ће да чува закон. — Уопште ваља сматрати људе као — људе. Ваља увек имати на уму да већина грађана у земљи жели да живи својим радом; према томе они желе ред и сигурност, просвету и сваки напредак, који доноси бољитак сваком појединцу, дакле и целом народу. Даље ваља сматрати да су већина људи толико разборити и увиђавни, да ће умети увек да оцене рад, поштење и способност својих суграђана, с којима су сваки час у додиру; према томе, да ће она умети увек у свом блиском кругу да избере најбоље и најпоштеније људе, којима ће поверити вршење својих општих послова. — Ето откуд ми изводимо потребу општинске самоуправе. Ми никако не сматрамо, да општина има неке тако одвојене интересе, да се ти интереси целе земље не тичу, да општина може бити држава у држави... Што се народи буду више развијали, све ће

више ишчезавати границе између појединих општина, и може доћи време, кад ће цела држава бити једна велика општина, или једна велика задруга". Зато је Марковић тражио „да се садашњи бирократски систем управе уништи, а да се утврди самоуправа народа у свима струкама".

Остаје још да се види да ли је Марковићева концепција самоуправе значила и његово напуштање социјалистичког програма и прелаз на буржоаско-демократски политички програм, као што је то у основи тврдио Јован Скерлић, а ако то не значи, тј. ако је Марковић остао до краја живота на социјалистичким позицијама, како је замишљао пут до социјалистичког друштва, односно прелаз на њ. Једно је извесно, а наиме: да је неразвијеност, сиромаштво и заосталост тадашње сељачке Србије био главни разлог лутањима, нејасноћима и неодређеностима у Марковића кад је о тим питањима писао. Њему је једно било јасно: да се насилном, револуционарном експропријацијом владајуће класе одн. владајућих друштвених група у тадашњој Србији не би стварно ништа добило, јер првих капиталистичких газдинстава и није тада било у Србији. Зато је — мислио је Марковић — у Србији актуелна политичка а не социјална револуција. „Кад би се у Србији уништила само бирократска система — писао је једном свом пријатељу из Новог Сада 1873 —, те нестало чиновника (...), наше 'капиталисте' били би просјаци, а народ отуда не би добио ни мрве капитала, који је потребан за производњу". Отуда Марковић пледира за један, очигледно нужан, дужи политички пут до социјализма, при чему се рачуна и с активирањем сељачких маса као с важним фактором у политичком животу земље. Јер — по мишљењу и речима Светозара Марковића — социјализам се не може насилно наметнути друштву, ако га друштво неће. „Услов је (за остварење социјалистичког друштва) да социјалистичка партија постане морално снажна, снажна поверењем народа да ће му она донети боље живовање". И у неким другим својим писмима он је свој програм о уређењу економских и политичких односа уопште, а посебно самоуправе — која је увек била и остала за слободарске сељачке масе српског народа најпривлачнија тачка — сматрао прелазним. „Ми смо — тврдио је у једном писму — ставили за основ нашег политичког рада нешто што се може постићи у данашње време и што може да служи за даљи друштвени преображај. То је обична тактика у борби: најпре ваља освојити једну, али одсудну тачку, са које нам је после отворен пут за савршену победу". Сви ти Марковићев ставови о социјалистичком преображају Србије очигледно нису ставови аутентичног Маркса, али је сигурно да, по свом духу, никако нису ван марксизма.

Друго питање — национално — на које сад прелазимо, било је у схватањима Светозара Марковића, нераздвајно, дијалектички, међусобно повезано с оним првим о коме смо досад говорили: с унутрашњим друштвено-економским и политичким уређењем и развитком земље. Начелно говорећи, Марковић је сматрао да национално питање — или „начело народности" или „покрет народности", како га је он називао — није битно ни основно; главно је какав је карактер и циљ неког националног покрета, шта он у себи садржи: напредне или назадне тежње од-

носно захтеве. Битно је за какав се друштвени и политички систем бори један национални покрет, јер сваки се под именом борбе за „народност” у ствари бори за одређено друштвено и политичко уређење.

Мада је национално питање у Марковића, чини нам се, чвршће постављено и јасније обрађено него оно прво о коме смо раније говорили, или нека друга питања из његовог дела, ипак ћемо и у тој области наићи на нека нејасна, недоречена места или на ставове које је каснији развитак демантовао. У комплексу српског и јужнословенског питања у Марковића можемо разликовати, у ствари, најмање три тематске области: (1) национално питање Срба у Србији, затим (2) национално питање других југословенских народа у оквиру Аустро-Угарске, и (3) питање јужнословенског или балканског уједињења, предуслова и начина тог уједињења.

Марковић није био први човек који је у Србији поставио српско национално питање, тј. питање потпуног ослобођења и независности тадашње Србије, ослобађања свих Срба, и оних ван Србије, испод туђинске власти те њиховог уједињења са Србијом, и који је потражио путеве за решавање тог питања односно тих питања. Знатно пре Марковића, може се рећи још од самих устанака почетком XIX века, то се питање појављивало у јавном животу земље, ако не увек и на дневном реду званичне спољне политике српских влада. Први га је, као што је познато, формулисао и, у сарадњи с пољском политичком емиграцијом, дао један план за његово решавање, Илија Гарашанин у тзв. Начертанију 1844. године; затим, касније, упоредо с покретом Уједињене омладине српске, кнез Михаило са својим либералима у време друге своје владе. То је познати програм припрема за ослобођење још неослобођених Срба из суседних земаља које су тада третиране као искључиво или бар претежно српске, у првом реду Босне и Херцеговине, Старе Србије и Црне Горе, и њиховог присаједињења матичној српској кнежевини, другим речима: програм Велике Србије. Јер је — по речима Гарашаниновим — тадашња Србија била тако мала да у том стању није смела остати ни из спољних ни из унутрашњих разлога: вазда споља угрожена у свом опстанку, она се није могла развијати ни напредовати ни изнутра, ни у економском, ни у политичком, културном ни у било ком другом погледу.

У том резонувању дотле, и само дотле, и Марковић се слагао са званичном спољном политиком српских влада. Али је он врло рано почео тврдити и доказивати да је такав владин програм — који се онда називао обично „велика мисао” Михаилова или српска — потпуно нереалан и фантастичан, јер не води рачуна и о вољи и интересима друге стране, а наиме: Велика Србија биће могућна само онда ако својим друштвено-политичким уређењем буде привлачна за све суседне Србе, и, затим, ако води рачуна о дружничјим условима историјског развитка тих суседних земаља. „Босна је — писао је, између осталог, Марковић — земља где је српски народ подељен на три вере о чему се још дуго мора водити рачуна (...). По економском и друштвеном развоју и по свести о самоуправи, Црна Гора се такође сасвим разликује од Србије. Ерце-

говина се једним делом приближује Босни а другим Црној Гори; Стара Србија, опет, једним делом приближује се Србији, другим такође Црној Гори. Код оваквих разлика заиста нема смисла установљавати у свим овим земљама „јединство канцеларија“ и уводити неку пандурско-полицијску „државну“ систему као што је данашња у Србији“. Том народу „потребно је ослобођење и културно уједињење, а не уједињење канцеларија које би му довеле неизбежно тиранију и материјално пропадање“.

За Марковића сама мисао „српско јединство“ била је најреволуционарнија мисао на читавом Балканском полуострву, јер је претпостављала и у себи садржала: уништење два царства (Турске и Аустрије) и престанак две балканске кнежевине (Србије и Црне Горе) као и преврат у целом политичком уређењу српског народа. Другим речима, Марковић је замишљао и тражио, као решење српског националног питања, стварање једне, и то нове — нове не само по територији него и по свом унутрашњем друштвено-политичком уређењу — српске државе из делава два царства и из две српске кнежевине.

Додајмо томе да је последње године свог живота, 1875. када је избио масовни устанак у Херцеговини и у Босни, Марковић био за активно помагање тог устанка, што значи и за рат с Турском, али опет — за *народни рат*. Објашњавајући у свом листу „Старо Ослобођење“ шта под тим подразумева, он је писао о условима под којима би се једино могло или морало извршити уједињење устаничких крајева Турске са Србијом, јер „нема смисла мислити да ће ослобођени крајеви из благодарности примити од Србије њен бирократизам, који им очевидно не може дати оно за што они сад проливају своју крв“. Према томе, најпреча потреба народа у Србији јесте њен унутрашњи преображај, а рат с Турском и уједињење с осталим деловима српства могу — надао се Марковић, и зато био за рат — помоћи српском народу да се тај преображај што пре и што потпуније изврши.

Хрватским националним питањем и националним питањем других југословенских народа у Аустро-Угарској Марковић се, разумљиво, бавио мање него српским националним питањима. (Интересантно је узгред поменути да Марковић није инсистирао, вероватно због одређеног потцењивања значаја нација и националне свести, на концепцији националног, српско-хрватског унитаризма, као што су то касније, у XX веку чинили и несоцијалисти и социјалисти у Србији и у Хрватској). Иако је о томе мање писао, он је и то дао (у неколико својих чланака) нека запажања и решења која се могу сматрати врло добрим, чак и визионарским, јер их је каснији развитак у потпуности потврдио. Најважније у његовим ставовима око тог питања био је енергичан захтев да Аустрију, такву каква је, треба разорити. (Подсетимо се да су знатно касније тај захтев, изражен у пароли: *Austria delenda est*, прихватили и истицали као свој први и основни захтев грађански политичари југословенских земаља који су као политички емигранти за време првог светског рата заједно са српском владом радили на решавању југословенског питања). — После француско-пруског рата и уједињења Немачке 1871, Аустроугарска монархија запала је била у нову кризу; упућена од тада само на

своје земље у Подунављу, она је морала још једном да преиспита своје дуалистичко уређење засновано на аустро-угарској нагодби од 1867. У Монархији се тада јавила једна федералистичка струја, чији је долазак на власт побудио у многим словенским круговима наивну наду у федералистичко преуређење Монархије, у коме ће Словени имати већину, дакле у могућност „Словенске Аустрије” одн. Аустро-Угарске. Марковић је, реагујући одмах на то, у три своја чланка у „Раденику” рекао јасно и одлучно: (1) да не треба веровати у нову, равноправну, словенску, савезну Аустрију, и (2) да би федеративна словенска Аустрија, и кад би се могла остварити, значила назадак у историји аустријских народа, да би то било најгоре решење за све аустријске народе, због врло компликованих међусобних односа и надлежности, због постојања историјских и неисторијских народа у Аустрији, због историјских права на којима се држи немачка и мађарска владавина над аустријским народима, итд. Једино право решење за народе у Аустрији јесте да се Монархија Хабсбуршка разруши; то ће омогућити Србима, Хрватима, Словенцима, Румунима да се сједине с другом својом браћом који живе ван Аустро-Угарске. У исто време Марковић је опомињао политичаре Хрватске да се махну игре у парламентима (саборима) који се скуљају под круном св. Стевана и који им не доносе ништа осим понижења, те да се морају борити против тзв. историјских права, а не мирити се с њима. „Крајње је време — писао је Марковић — да Срби и Хрвати увиде да њима не треба држава Аустро-Угарска”, да је за њихов развитак она штетна и да је зато ваља уништити. Старчевићевој странци права, коју је иначе ценио, Марковић је посебно замерао што борбу против Аустрије и за независну хрватску државу заснива на историјском праву Звонимирове круне, а не на слободи и праву човека и народа да сами собом располажу.

Посебно о југословенском уједињењу тј. о стварању заједничке државе југословенских народа Марковић, у ствари, нигде није говорио изречно. Он је (вероватно опет због одређеног потцењивања значаја нација и националне свести) говорио најчешће о *балканској* федерацији: покрећући лист „Раденик” 1871. предвиђао је у програму „уједињење балканских народа на бази правог федерализма по народности, тј. да сваки народ образује засебну целину, и да народи између себе образују савезну државу”. У последњем свом значајном раду, у расправи „Социјализам или друштвено питање” писаној само неколико месеци пред смрт, Марковић је говорио о потреби непосредног стварања српско-бугарске федерације која би се касније могла проширити у читаву балканску, па најзад и у јужнословенску федерацију. „Унутрашњи развитак и спољни политички услови — писао је Марковић 1875. године — гоне српски народ да као своју мету стави: ослобођење и федерацију српско-бугарску, не по народностима но по стварним потребама. А ова федерација може се врло лако раширити у федерацију народа на Балканском полуострву и још даље, ако се узму у рачун наши суседи преко Саве и Дунава”; та се федерација — према Марковићевим идејама — не би оснивала „на начелу народности”, но на личној слободи оних који ств-

пају у савезну заједницу. „Али тим самим начином — додаје Марковић — ујемчава се и свачија народност, јер се томе даје право и свакој народности да заузме самосталну групу у савезу”.

Марковићеве одређене заблуде у излагању националног питања и тражењу решења за њ, очигледне су. Остављајући по страни његово третирање извесних југословенских земаља као искључиво српских, што је била не само његова него и заблуда његовог времена, — треба поново скренути пажњу на његова схватања — вероватно у основи утопистичка — о примату индивидуалних и социјалних слобода које ће наводно потиснути значај нација и национално питање гурнути на сасвим небитан, споредан колосек. Даљи историјски развитак демантоваће та његова схватања.

Па ипак, кад је реч о националном питању треба утврдити: да је идеја о балканској федерацији у социјалистички преуређеном балканском простору била идеја Марковићева, и да ће њу касније прихватити и унети у свој програм Српска социјалдемократска странка, а још касније повремено и Комунистичка партија Југославије.

*

Покушали смо да изложимо схватања Светозара Марковића о два важна проблема, његове ставове и неке његове предлоге решења за њих.

Нисмо сигурни да смо успели у настојању да те проблеме што верније и у самом њиховом језгру прикажемо, а још мање да преко њих дамо верну слику Марковића и онога што је у његовом делу најбитније. А чини нам се да то не бисмо успели ни ако бисмо узели у разматрање и сва друга питања — појединачно, свако за себе — којима се Марковић бавио. То није само због тога, или је најмање због тога, што Марковић о свему што је писао није писао систематизовано, на једном месту и у једно време, и што у његовом делу има заиста и недовољно јасних па и контрадикторних места.

Најбитније, изгледа нам, то што Марковићева права величина и није била у појединим његовим ставовима, у обради појединих питања, него у њему целом и у његовом делу *целовитом*. Анализирати Марковићеве ставове у појединим питањима, детаљно и минциозно претресати његова мишљења и тврђења, тражити им корене и упоређивати их с другима — такав захтев, иначе у основи научно оправдан, који се понекад и с неких страна и изречно поставља — чини нам се неоправданим, па чак и неправедним кад је реч о Марковићу; имамо утисак да би то било као неко секцирање цела, жива човека. Јер Марковић је велики, нећемо претерати ако кажемо и горостасан, само онда ако се посматра у укупности његова живота и рада. Марковић је утицао на своје савременике и на покољења која су му следила не толико овим или оним својим написом, ставом или предлогом, колико укупношћу свог дела чији су делови унутрашње повезани, јер су дати сви из једног угла

посматрања, писани с погледом у будућност и ради преображаја друштва. Већ је раније констатовано (и то је, на свој начин, морао потврдити један од његових противника, Љ. Недић) да се, за разлику од Вука и Његоша чије се дело тицало само појединих праваца народног живота, Марковићево дело тицало свих и да се свуда опажао његов утицај.

Он и данас плени оне који га читају *целином* свог дела, јединством своје писане речи и свог живота, повезаношћу своје идеологије са практичном делатношћу и борбом, својом спремношћу на жртве за своја убеђења, својом искреношћу и својом моралном лепотом, својим указивањем на снагу друштвених услова и на значај ослобођења човека, својим хуманизмом. И додајмо томе: и својим визионарством, јер доиста човек се, коликогод се томе одуширао, тешко може отети утиску да у његовом укупном делу не види једног далеког претечу, „весника буре” који је, са свим оградама и ограничењима, још пре сто година „у свом духовном оку” сагледао, борећи се за њу, једну велику друштвену заједницу на Балкану, на социјалистичким и самоуправним темељима засновану.

Драгослав Јанковић

РЕЗЮМЕ

Сто лет со дня смерти Светозара Марковича

В лекцији о Светозаре Марковиче, в связи с столетием со дня его смерти, автор выделил и разобрал два вопроса: 1) Взгляды Марковича на общественно-экономическое и политическое развитие Сербии и его видение будущего сербского общества, и 2) Взгляды Марковича на национальный вопрос у нас, а именно: а) на национальный вопрос сербов в Сербии, б) на национальный вопрос других югославских народов в границах Австро-Венгрии и в) на вопрос югославского или балканского объединения, а также претпосылок и порядка этого объединения.

Изложив и рассмотрев эти вопросы, автор все же напоминает и подчеркивает, что подлинное величие и историческое значение Светозара Марковича заключается не в отдельных его позициях и не в разработке отдельных вопросов, а в нем самом и в его деятельности *в целом*, в совокупности его жизни и его деятельности.

The hundredth anniversary of Svetozar Marković

The author has pointed out and represented two questions in his lecture on Svetozar Marković on the occasion of the hundredth anniversary of his death: 1) Marković's views on the socio-economic and political development of Serbia and his vision of the future of Serbian society, and 2) Marković's views on the national question here; a) on the national question of the Serbs in Serbia; b) on the national question of other

Yugoslav nations within the frame of Austro-Hungaria; c) on the question of South Slav or Balcan federation, and conditions and ways for such federation.

Having pointed out and discussed these questions, the author has reminded that Markovic's real magnitude and historical significance is neither in his *single* opinions nor in the treatment of certain subjects, but in himself and his whole work, in the entirety of his life and work.

RÉSUMÉ

Le centenaire de la mort de Svetozar Marković

Dans sa conférence sur Svetozar Marković, à l'occasion du centenaire de sa mort, l'auteur a expliqué et mis en relief deux questions, à savoir: 1) Les vues de Marković sur le développement socio-économique et politique de la Serbie et sa vision sur l'avenir de la société serbe et 2) les vues de Marković sur la question nationale chez nous, à savoir: a) sur la question nationale des Serbes en Serbie, b) sur les questions nationales des autres nations yougoslaves dans le cadre de l'Autriche-Hongrie et c) sur la question de l'unification yougoslave ou balkanique, condition préalable et mode de cette unification.

Après avoir exposé et débattu ces questions l'auteur rappelle quand même et souligne que la vraie grandeur et l'importance historique de Svetozar Marković ne consiste pas seulement dans ses attitudes *particulieres* ni dans l'élaboration de certaines questions, mais en lui-même et dans son travail *intégral*, dans l'ensemble de sa vie et de son travail.

СХВАТАЊА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА О ЗАДРУГАМА И ЊИХОВОЈ УЛОЗИ У ДРУШТВЕНОМ ПРЕОБРАЖАЈУ

Уводне напомене. У разматрању схватања Светозара Марковића о задругама потребно је дати неколико претходних напомена без којих не само да се не би могла разматрати наведена схватања већ се не би могао ни правилно оценити њихов значај за његову целокупну концепцију друштва.

На првом месту треба истаћи да је његово схватање задругарства тесно повезано са схватањем друштвеног преображаја. Тиме је он наставио традицију свих оних мислилаца који су, вочивши подвојеност и расцепаност свих облика класних друштава, тражили решење за бољи живот људи у преображају друштва и изградњи нових друштвених односа. У том духу је изградио сопствену визију новог друштва, која се састојала у стварању социјалистичке заједнице слободних људи и произвођача. Управо у стварању такве заједнице требало је да задруге одиграју одлучујућу улогу, јер би се кроз задругарство временом социјалистичка држава стопила са друштвом и претворила у једну велику заједницу живљења, којој би основни и императивни циљ био да слободом удруживања остварује срећу и напредак својих чланова. На овакву концепцију имала су знатни утицај различита схватања друштва и задругарства у Европи, што нарочито треба имати у виду када се говори о оригиналности његових решења. У тај сложени однос утицаја, ма колико занимљив био, не можемо овде улазити, сем што ћемо на неким кључним местима указати на њих

По многим мишљењима (а и нашим) одлучујући утицај на формирање наведених схватања имале су прилике у Србији његовог доба. Овде ће оне бити разматране само у оној мери, у којој је то потребно за објашњење задругарства.

Напокон, хтели бисмо да истакнемо да је његово схватање концепција државе и друштва врло сложено и широко замишљено, али да смо из те сложене целине издвојили само оне моменте који стоје у непосреднијој вези са задругарством.

Схватање друштвеног преображаја и улога задругарства уопште. Своје схватање Марковић је изградио уочавајући промене које су се догодиле у друштвеном развоју Србије од другог српског устанка до ње-

гових дана. Из читавог низа критичких запажања о том развоју и променама које су уследиле, чини нам се да су најважнија два процеса:

1. изградња и деловање српске државе, и

2. продор капиталистичких односа путем облика првобитне акумулације капитала.

Управо се у анализи Марковићевих схватања јасно показује да је на критици централистичке државе и свих њених установа настала идеја друштвеног преображаја, а на уочавању продора нових односа улога задругарства.

Потребно је одмах, истаћи да је Марковић критику српске државе поставио у један шири теоријски оквир анализе класног карактера државе уопште, истакавши као најважније моменте њену експлоататорску функцију и поделу друштва на класе: „У данашњој европској држави огледа се она иста подела на класе што постоји у економским одношајима појединаца. Једна класа-буржоазија која има богатство и образовање у својој власти та има и власт политичку. Државни поредак није ништа друго већ уређење буржоазије над осталим народом... (1) Мада је уочито да у Србији прилике нису биле истоветне, он је истакао да је сличност постојала, већ од првих дана стварања српске државе, када је почело раслојавање српског народа, условљено разним видовима државне експлоатације. Пљачка, насиље, захватање земље, зеленашење, корупција и мито државних органа, затим државни зајмови, намети и порези не представљају пролазну случајност већ, напротив, принцип државно-класне експлоатације. Марковић је уочио да је управо српска држава преко својих органа, као монопол насиља одређеног слоја, вршила такву експлоатацију, те се детаљно, и са доста критичког жара, оборио на све њене установе, како политичко-идеолошке тако економске, социјалне, културне итд. Али, раслојавање српског друштва он није објашњавао само процесом државне експлоатације већ и продором нових — капиталистичких односа, који су у почетку споро а касније све брже, почели да се увлаче, кроз првобитну акумулацију капитала, у привредни и друштвени живот. Првобитна акумулација капитала јавила се у Србији путем продора новца и трговине, имајући као најважнију последицу отварање спољног и унутрашњег тржишта. Изразито пољопривредни и натурални тип производње какав је постојао у породичној задрузи почео се полако ломити у условима производње за новац — производње робе за тржиште. У ствари, породична задруга која је као основа имала производњу за сопствене потребе тиме је нужно била осуђена на пропаст. О том значајном процесу Марковић каже: „У земљорадњи где је главни приходни извор земља и рад потребна је често узајамна помоћ других чланова... али сад је била нужна промућурност, спекулативни предузимачки дух... отуда настаје општа тежња за раздрукивањем почиње леоба задруга и оделито газдинство. Са оваквим погледом на економске одношаје морали су изчезнути сви пређашњи патријархални одношаји који су постојали у задрузи.“ (2)

(1) С. Марковић „Савремена буржоаска држава“. Раденик бр. 5, 1871. год.

(2) С. Марковић „Целокупна дела“ свеска 1, стр. 86, Бгд. 1911.

Нови измењени односи захватају све облике производње како пољопривреду, тако занате, трговину итд., производећи различите последице. Најважније су, свакако, даље раслојавање становништва, и развој градова који постају носиоци нових и динамичних односа. Марковић је уочио да нови друштвено-економски односи убрзавају даљи развој државе која, са своје стране, различитим мерама убрзава продор нових односа. Неминовност таквог развоја друштвено-економских односа, а и повезаности са општим друштвеним развојем за њега је очигледна, те у том смислу и закључује да: „... код нас се у томе појављује, оно што се давно свршило у Европи... код нас наместо патријархалног газдинства у коме свака кућа производи све што јој треба почиње се развијати новчано газдинство... ово газдинство је нераздвојно скопчано са друштвеним и државним развитком сваког народа.“⁽³⁾

У вези са овим критичким запажањима он развија своје схватање друштвеног преображаја и то: 1) у правцу политичко-административне реформе постојеће државе на основу децентрализоване и самоуправне федерације општина и срезова, и 2) у правцу социо-економског преображаја на основи организација задруга. Ова подвојеност само је привидна јер су суштински то два правца друштвеног преображаја који представљају логично јединство.

Најзначајнија идеја у схватању државе јесте да она преображајем, пре свега, мења експлоататорску суштину и постаје социјална, а одређујући појам социјалне државе, Марковић даје основне карактеристике будућег друштва; „Социјална држава је друштво, основано на општем договору свију чланова тога друштва. Народ мора уништити сва права и привилегије које су постале силом и развиле се и утврдиле давношћу. Држава се мора основати на начелу суверенитета а унутрашње устројство на начелу самоуправе и начелу избора. Народ се мора постарати да сваки члан друштва буде у исто време и произвођач, он се мора постарати да укине све сталеже у друштву: На тај начин народ иде сигурним путем потпуној социјалној држави где нема поданика и владе.“⁽⁴⁾

Основна ћелија друштва била би децентрализована, самоуправна општина чији елементи одражавају суштину социјалне државе. Но, Марковић је свестан да организација општина чини само први корак у друштвеном преображају, те стога истиче, као много важнији корак, промену основних економских односа, путем оснивања разноврсних задруга. Потребно је истаћи да су осим самоуправе као суштинског елемента формирања општина и задруга, потребна још два битна предуслова, и то: колективно власништво над средствима за производњу и колективни рад. На тај начин општина, и нарочито срез, као јача социјална јединица у друштвеном и економском смислу, оснивале би задруге различитих врсти и истовремено би се створио чврсто интегрисани систем социјалне заједнице. У том смислу Марковић каже „Задруге за производњу — земљорадничке, занатлијске, индустријске разгранале се и ра-

(3) Ibidem, свеска 1, стр. 75.

(4) С. Марковић „Социјализам“, Рад бр. 20, 1874.

шириће се, ступаће једна са другом у савез за рад различитих послова и потреба и тако обухватиће поједине општине а можда и целе срезове". (5)

Основно је да Марковић није задругу схватио само као економску установу друштвеног преображаја већ првенствено као основну ћелију друштвеног живота и овај моменат истакао као примаран при одређивању појма задруге: „Дружине су груписане по струкама али оне нису опет просте произвођачке асоцијације. Оне као год и општине дужне су по општем закону да примају нове чланове у свој круг, оне имају да се брину о школи и просвети да врше извесне јавне послове, једном речју ту се све слива у ... државне и друштвене руке. Према томе колективна задруга је управо једна социјална јединица, основни елемент из ког се склапа цело друштво. (подвукао В. М.). (6)

Стога, не само да суштина општина и задруга постаје истоветна већ и држава постаје исто што и друштво, наиме, она постаје организовано друштво „велика задруга“ кроз систем општина, срезова и задруга. „Установна државе истиче он којој је главна циљ да друштвеном снагом... регулише борбу појединаца преобраћа се у задругу или савез задруга — у којој људи заједнички производе, васпитавају се и помажу. У тој задрузи нема ни преступа ни парнице па према томе ни власти ни државне силе, осим јавног мњења. Одношаји појединаца једног спрема другом и спрема целог друштва тако су слободни као уопште сви приватно-друштвени одношаји.“ (7)

Да се приметити да је основни циљ Марковићевих разматрања друштвеног преображаја и стварања новог друштва врло сличан са основним циљем новог друштва које је изнео Маркс у „Комунистичком манифесту“ где је истакао да стварање услова за развитак слободне личности представља услов развитка за све. Следећи Марковићев навод показује сличност њихових мишљења: „Договор слободних личности све се више признаје као основ свију друштвених одношаја. Људи све више осећају потребу не само да сами буду личности равноправне и слободне већ и да све друге личности достигну исти ступањ развитка... Једном речју свуда се јасно показује онај пут који води потпуној равноправности и слободи што се може остварити само у новом друштву на новом темељу. (подвукао В. М.) (8) Дакле, најзначајнији циљ задругарства а уједно и друштвеног преображаја јесте стварање услова за слободно удруживање људи.

Из претходних разматрања могло би се закључити да је Марковићево схватање друштва и задругарства тесно повезано али и да оно има у неку руку изразито визионарске карактеристике. Свакако да то не би било сасвим тачно уколико не би истакли да је задругарство схваћено и на један реалистичнији начин, што је било условљено чињеницом да је Марковић у постојећем облику задруга, породичној задрузи у првом реду, видео образац за страдање задруга на новим основама. Управо у

(5) С. Марковић „Целокупна дела“ свеска 2. стр. 47.

(6) С. Марковић „Социјализам или друштвено питање“ Рад бр. 14, 1874.

(7) С. Марковић „Целокупна дела“ свеска 5. стр. 210.

(8) IBIDEM, свеска 5. стр. 211.

том настојању он је пошао од тврђе да свака земља поседује специфичности друштвеног развоја те да је потребно да се мењање задруга у идеални образац, ако тако можемо рећи, изврши на неким националним особинама. По његовом мишљењу овај процес промене постојећих задруга био би заснован на савременом друштвено-економском развоју и темељу научних достигнућа. Прелазећи на различите облике задругарства настојаћемо да укажемо на ове значајне моменте Марковићевог схватања задруга.

Произвођачко задругарство — задруге на селу. Велики број Марковићевих противника оштро је критиковао његово схватање произвођачког задругарства на селу а било је и таквих који су тврдили, да не само што није дао ништа оригинално и ново, већ да се овом врстом задругарства није ни бавио. Ове тврђе су у најмању руку нетачне. Чињеница је да се Марковић није првенствено бавио задружним покретом на селу, али из тога не произилази да се њиме уопште није ни бавио. Приликом разматрања овог питања често се испушта из вида да је Србија тога доба представљала изразито пољопривредну земљу са 90% сељаштва, те је с обзиром на те околности, како Скерлић истиче, Марковић сматрао сељачко питање најважнијим — капиталним. Стога није случајно што је Марковићев политички рад био везан за село и може се слободно рећи да је био усмерен на изналажење пута за бољи живот сељака. Напокон, не треба заборавити оно што је основно, да је у општој поставци о задругарству и друштвеном преображају непосредно или посредно укључено разматрање свих друштвених односа на селу. Наравно, ако прихватимо да је Марковић имао концепцију произвођачког задругарства на селу, што је неоспорно, онда можемо оцењивати да ли је та концепција оригинална или није. Очигледно је да су то две различите равни научног посматрања.

Оно што је основно у његовој поставци о задругама на селу јесте да оне произилазе из основних начела и циљева друштвеног преображаја. При томе треба истаћи оно што смо већ навели, да је Марковић инсистирао да заснивање пољопривредне производње у Србији треба да почива на постојећим народним установама. Пресудан утицај на овакво његово схватање имали су руски социјалдемократи а посебно Чернишевски са својим схватањима о руским народним установама „Артељу” (задрузи колективног рада) и „Миру” (задрузи колективног власништва на земљи). Марковићу је овакво схватање одговарало, утолико пре, јер је сматрао да су прилике у Русији и Србији скоро истоветне. То је полазна основа а истовремено ту се осећа највећа утицај схватања Чернишевског. У српској породичној задрузи он је нашао установу у којој су сачувани како колективни рад тако и колективно власништво на земљи. Она му је послужила као узор за стварање произвођачких асоцијација и то, чини нам се, првенствено као узор за стварање произвођачких асоцијација на селу јер им садржински најбоље и одговара. Али, Марковић је полазећи од оваквог становишта отишао доста даље од Чернишевског, развио је своје схватање у више праваца и допунио низом нових елемената.

Српска породична задруга. Марковићев однос према породичној задрузи није једноставан, како су то многи сматрали, бар не у том смислу да је сматрао да је треба једноставно „васкрснути“. Позадина односа према породичној задрузи је доста дубља и заснива се углавном на чињеници да она, као посебни облик људског удружења, садржи низ позитивних особина у економском и социјалном погледу. Тако на пример он истиче: „Ваља разумети право значење задружне производње, ваља разумети основна начела асоцијације која једино могу да реформишу савремену народну привреду... под задружном производњом ваља, дакле, разумети не само удружени рад и капитал него што је најважније удружену љубав и узајамност свих чланова... једном речју: задруга српска без њених патријархалних мана то ваља да је угледа асоцијацијама у нашем народу... први практични задатак у економској реформи код нашег народа то је дакле ширење такве задруге.“⁽⁹⁾ Марковић је нагласио на овом месту неке основне економске и социјалне елементе, који ће му послужити као узор за формирање задруга, посебно пољопривредних асоцијација. Са економског становишта битно је да је задруга: „... првобитна асоцијација за производњу и потрошњу у исто време. То је економска црта којом се задруга одликује од свију савремених дружина за производњу и потрошњу.“⁽¹⁰⁾ Ово је непосредно повезано са схватањем да у социјалистичком друштву општина треба да у материјалном погледу постане толико развијена да сама производи све за своје потребе, а само разменом добија оне производе које није у стању да произведе.

Међутим, за њега су социјални односи који владају у задрузи исто толико значајни као економски ако не и значајнији. Битна је, пре свега, колективност живљења и рада која се огледа у бризи за сваким чланом колектива, затим, сви друштвени односи који се заснивају на разумевању, општој узајамности љубави, чиме је избегнута нетрпељивост и неслагање. Напокон, чињеница да сви чланови колектива могу да утичу и заједнички доносе одлуке од основне важности за задругу чиме је сваки члан на изванредан начин слободнији и спремнији да у сваком тренутку помогне њеном опстанку.

Но, да се не би овакво његово схватање тумачило као идеализација породичне задруге, треба рећи да је потпуно свестан њених основних недостатака, како у економском тако и социјалном погледу. Он је схватио да је пропадање породичних задруга повезано са продором робно-новчаних односа и њено неприлагођавање тим односима означио као главни економски недостатак: „... по своме строју породична задруга не би била кадра да произведе све намирнице и то је узрок што она пропада са развитком цивилизације.“⁽¹¹⁾

И у социјалном погледу он је уочио низ слабих страна породичне задруге, као на пример, патријархални ауторитет старешине задруге, потчињеност млађих старијима, бесправни и ропски положај жене итд. С тим у вези треба истаћи да не стоји тврдња С. Јовановића да је породич-

⁽⁹⁾ С. Марковић „Савремена начела народне привреде у односу на наш народ“ Летопис Матице српске, књига 358, свеска 213.

⁽¹⁰⁾ С. Марковић „Целокупна дела“ свеска 6, страна 23.

⁽¹¹⁾ *IBIDEM*, свеска 6 стр. 25—26.

на задруга у Марковићевом схватању била идеализована и глорификована. Прво, Марковић је био начисто да је време породичне задруге прошло и да се не може вратити али и друго, што је много важније, да патријархално друштво не може да буде по својим основним и божићним друштвеним односима основа изградње социјалистичког друштва. Говорећи о будућем комунистичком друштву он је то најјасније изразио следећим речима: „За доказа да комунизам значи потирање слободе личности обично се наводе нека патријархална ... друштва као што је нпр. спартовско и руско и др. Очеvidно, овде постоји тиранија друштва над личношћу, не због комунизма у имању, већ због тога што се сами људи сматрају као предмет својине, што је старешинство у патријархалном друштву уопште скопчано вазда са неограниченом влашћу над целим друштвом. Неслобода ту долази од патријархалних одношаја, а не од комунизма”. (12) Ово јасно показује да Марковић није могао имати само за узор породичну српску задругу која је била оличење патријархалних односа. Сумње нема јер он јасно истиче да „управо је тип демократског друштва — асоцијација а патријархалног породица.” (13)

Међутим, ови моменти су важни не због негирања тврдње С. Јовановића, већ због тога што се јасно уочава да Марковић сматра да је асоцијација виши облик људског удруживања, а самим тим да се суштински разликује од породичне задруге. Управо је асоцијација онај образац којем он тежи у својем схватању задруге. То се јасно показује када Марковић одређује које су основне разлике између нове асоцијације и породичне задруге. „Очеvidно у друштву где постоји општинска својина, моба, позајмица ... потребан је само један корак даље па да се организује производња у великој размери, да се у тој великој производњи примене сва научна открића која увеличавају производњу. (14) Дакле, не патријархална задруга са ситном производњом за сопствене потребе, већ крупна задруга. Идеја крупног начина производње, или како сам Марковић каже „велико газдинство”, то је онај нов елемент, то је оригинална комбинација народних установа и научних достигнућа у заштивању сеоског задругарства.

„Крупно газдинство”. Своје схватање о крупном начину произвођења, Марковић је изградио у једном горућем спору свога времена. Мишљења економиста била су подељена у питању власништва на земљи и величине земљишних поседа јер су једни сматрали да ће упоредо са развојем друштва ишчезнути приватна својина и ситни земљишни посед, а други супротно. Марковић је у основи заузео слично становиште које су имали Маркс и Енгелс, а које се састојало у томе да продукциони односи који владају у индустрији када се увуку у пољопривреду дају сличне резултате од којих је најважнији стварање крупних земљишних поседа. У том смислу он закључује: „У манифактури и индустрији показује се јасна чињеница да је машинско-фабричко произвођење нераздвојно скопчано са великим газдинством... Исто тако стање морало би

(12) С. Марковић „Сабрани списи” Бгд, Култура 1960. књига I страна 350.

(13) С. Марковић „Целокупна дела”, Свеска 6, Бгд, 1911, стр. 131.

(14) IBIDEM, свеска 6, страна 144.

наступити и у земљорадњи чим би се развила у њој машинска производња. Савршенији начин производње захтева да се организује снабдевање и радна снага у једну целину. Питање о примени машине у земљорадњи управо је питање о великом газдинству.”⁽¹⁵⁾ Предности оваког начина организовања производње, по њему, јесу у подели и рационализацији рада, класификација земље према квалитету и положају, примени агротехничких и мелиорационих мера, бубрењу, исушавању, вештачком наводњавању, сконцентрисаности сировина и радне снаге, кооперацији итд.

Али у разматрању крупног производњења Марковићу се наметнуло питање: под којим условима може овакав начин производње бити користан за друштво, јер је у условима приватне иницијативе и својине баш тај начин водио све већој беди и отуђености радника. Његов одговор је: „дакле стоји тврдо да велико газдинство свугде сатире у слободној конкуренцији мало газдинство, а исто тако да је велико газдинство напредак човечанства... С друге стране политичка економија нас учи да је за производњу најкорисније да радник у исто време буде „владалац оруђа за производњу”... Дакле велико газдинство и радник сопствени госа ето шта захтева економска наука у име напретка.”⁽¹⁶⁾

За социјалистичко друштво оваква организација производње имала би значајне економске последице које би се састојале, пре свега, у зближавању индустрије и пољопривреде. Социјалне последице су још значајније јер „зближавањем индустрије и земљорадње потиरे се разлика између вароши и села ... уништава се ова друштвена разлика ... а за њом морају доћи све измене у образовању и начину живота. Једном речју, преображајем земљоделске производње и индустријом, мења се и спољни облик друштва и његов унутрашњи склоп.”⁽¹⁷⁾

Из ових разматрања јасно се уочава улога задругарства у друштвеном преображају, јер се управо организовањем задруга као облика производње, мења целокупни друштвено-економски систем. Да закључимо — сматрамо да сви ови моменти представљају оно што је оригинално и ново у Марковићевом схватању производачког задругарства уопште, а посебно задругарства на селу.

Произвођачко задругарство — задруге у граду. Марковић се посебно оријентисао на занатске задруге у граду и значајно је да је при том пошао од чињенице да су развитак мануфактуре, а са њом и индустрије, међусобна конкуренција, и предност крупног начина производње основни узроци пропадању занатства. Да би се то спречило он сматра да је: „... прави пут да се наши занати а с њима и наше занатлије подигну, оснивање производачких задруга.”⁽¹⁸⁾

Поставља се кључно питање да ли је Марковић сматрао да се заиста може спречити пропадање занатства, утолико пре, јер је, како смо истакли, видео неминовност те пропасти под ударом индустрије. Међутим, важно је рећи да је насупрот неким теоретичарима занатског за-

⁽¹⁵⁾ С. Марковић „Начела народне економије”, Бр. 1874, страна 135.

⁽¹⁶⁾ С. Марковић „Целокупна дела”, свеска 3, страна 110.

⁽¹⁷⁾ С. Марковић „Начела народне економије”, страна 144—147.

⁽¹⁸⁾ С. Марковић „Задатак наших дружина”, Летопис Матице српске, свеска 2/3, страна 358.

другарства који су кроз стварање занатских задруга гледали да очувају еснафску структуру и хетерогени начин производње, па чак говорили о задрузи као „еснафу“ будућности, он сматрао да такве задруге треба да изврше само предрадњу у стварању индустријске производње што се уочава из следећег става: „По овоме ми сматрамо удруживање наших занатлија у Србији само као прелазно стање као пут да дођемо до индустријске производње. Оно је најбољи начин да се занатлије васпитавају за заједничку производњу, ту им је најбоља школа да се сами спреме за управљаче и организаторе великих радионица.“⁽¹⁹⁾ Ту је и главно тежиште Марковићевог схватања — стварање крупних индустријских предузећа. Управо да би постојеће задруге постале индустријска предузећа он сматра да се нужно морају извршити промене у прилагођавању начелима социјалистичког задругарства: колективности рада и средстава за производњу.

Основне измене биле би на плану својине задруге, где би се постепеним увлачењем целокупног капитала појединаца стварали услови за колективну својину. Да би колективно привређивање постигло боље резултате потребно је мењати базичне односе у задрузи и то ка све већој самоуправности, што значи да би све већи број чланова имао прилику да буде члан у највиши демократски орган задруге и то без обзира на имовину. Принцип промене одборника, бесплатност функције, јавност расправљања и одлучивања на свој начин би даље доприносили демократизацији задруге. Најинтересантнији је принцип награда према раду, који би по Марковићевом мишљењу требао да буде једно од основних начела колективног привређивања. Свакако да би се једна од најзначајнијих измена односила на увођење општег, научног и културног образовања као основних функција задруге. У том смислу, Марковић закључује да таква задруга: „... то је жива слика потоњег целокупног друштвеног уређења.“⁽²⁰⁾

Треба истаћи да у овако заокруженом, индустријско-пољопривредном систему социјалистичке производње, начин, организација и живот задруга суштински зависе од кредитно-новчане политике друштва, а управо разматрањем о кредитним задругама Марковић улази у анализу најбитнијих економских услова друштвеног преображаја.

Кредитно задругарство. Марковић је своје схватање о кредитним задругама израдио супротстављајући их већ постојећим удружењима. При том се чини значајним:

- 1) Покушај да се изнесу све слабе стране већ постојећих удружења.
- 2) Да се нађе најприличнији начин и облик за формирање кредитних задруга према датој концепцији друштва.

Са тих основа оштро је критиковао разне облике акционарских друштава, завода, штедионица, сматрајући да оне имају првенствену улогу експлоатације и сталног репродуковања капитала. Као облик који има најмање недостатака истиче „вабевине“ које су погодне, утолико што

(19) IBIDEM, страна 358.

(20) С. Марковић „Целокупна дела“ свеска 3, страна 23.

сиромашним члановима пружају помоћ без велике камате и у оно време када им је она најпотребнија. Неки критичари сматрају да су „вађевине“ главни облик његових кредитних задруга. Међутим, чини нам се да је Марковић свој однос према постојећим кредитним удружењима, а посебно своје схватање будућег кредитног удружења најбоље сам одредио: „Ми не говоримо опширно о овим заводима код свију добрих страна због тога што имамо у виду другу установу која има уједно све врлине банке, штедионице и вађевине, а нема ни једну њихову ману. То су наше окружне штедионице“. (21) Ово схватање треба мало шире образложити и при том уочити да је он, полазећи од схватања општина и срезова, и њихове материјалне основе истакао као примаран моменат самофинансирање које у условима самоуправљања треба да пређе из државних у друштвене руке. Начин финансирања би се остварио формирањем банака које би се уједињавале у једну централну федералну банку. Значи, у складу са својом визијом будућег друштва Марковић сматра да целокупно друштво оснива кредитна удружења — у ствари банке. Таква кредитна удружења не би била ништа ново, већ само промењене постојеће општинске штедионице: „У самој ствари ови нови заводи које ми називљемо Народне банке биле би наше окружне штедионице само у нечему дотеране и усавршене.“ (Подвукао В.М.) (22)

Марковић је доста детаљно изложио не само начин формирања народних банака већ и све важније функције у односу на друштво. Најинтересантнији је, свакако, однос банака као облика кредитних задруга према осталим задругама. Основно је да се променом друштвено-економских односа мења изразито експлоататорски карактер кредитних задруга у односу на остале облике задругарства: у ствари, главна улога банака као облика кредитних задруга огледала би се баш у помагању и развијању народне привреде, путем кредитирања свих задруга. Кредитирање би било постављено на економске основе и било условљено продуктивношћу задруга и материјалном гаранцијом општина. С друге стране, систем кредитне политике омогућио би да банке не само финансирају задруге већ и постану „тржишта“ за откуп и размену произведене робе. Помоћу већења статистике производње и друштвених потреба кредитна удружења би настала да пласирају произведену робу.

Овако схваћене банке — удружења су много шире и сложеније одређена него што су то проста кредитна удружења. То је, у ствари, систем економске политике друштва, те нам се чини да разматрајући његово схватање кредитних задруга морамо имати у виду да су оне најтепше повезане са економским и друштвеним преображајем.

Потрошачко задругарство. Потрошачким задругама Марковић није наменио неку знатнију улогу у друштвеном преображају стога, што је сматрао да у капитализму оне имају једино за циљ поправљање економског стања сиромашнијих слојева. Та удружења су настала из потреба да се реше секундарне социјалне последице а не оне примарне противу-

(21) ИВИДЕМ свеска 3, страна 49.

(22) ИВИДЕМ, свеска 2, страна 37.

речности настале у процесу друштвене производње. Управо у својим теоретским расправама он је овим удружењима посветио врло мало простора, али се практично њима доста бавио и био организатор „Прве дружине за потрошњу у Београду”. Разлог овој појави је јасан утолико јер су сви остали облици задруга били тесно повезани са радикалним мењањем друштва. Прилике у Србији нису дозвољавале озбиљне друштвене промене; и стога се Марковић одлучио да практично покуша са оснивањем потрошачког задругарства док се не створе бољи услови. На формирање и организацију ове задруге пресудан утицај имале су већ постојећа удружења а нарочито задруга „Рочделских пионира”. И заиста, ако се погледају „Статути I дружине за потрошњу у Београду” може се уочити да су сви њени принципи обрађени у задружној литератури а и раније практично примењивани. Међутим, мора се истаћи оригиналност његовог схватања у одређивању ширине смисла потрошачких задруга, јер су се многи теоретичари ове врсте задругарства ограничавали или на задруге у граду или на селу а он инсистирао да се избегне ова подвојеност: „Ми у томе идемо даље но обичне потрошачке дружине. Ми би желели да саме наше општине нарочито по селима, општинским средствима отварају дућане и да у њима продају члановима општине еспапе под истим условима као и потрошачке дружине” (23)

Такође треба рећи да је потрошачким задругарством Марковић хтео да избегне подвојеност између потрошача и произвођача, и да је њихов материјални положај схватио као целовити друштвени однос.

Завршне напомене. Ово је био покушај да се у најопштијим цртама и што аутентичније изложи схватање С. Марковића. Настојали смо да покажемо целину тог схватања, затим међусобни однос појединих елемената у њему, као и то да је у много чему превазишао своје узоре придавањем широког, јединственог смисла и улоге свим облицима и врстама задруга у друштвеном преображају.

Но, Марковићево схватање има и озбиљних недостатака. Суштински недостатак јесте, свакако, у схватању начина друштвеног преображаја и схватању капитализма. То је познати и често навођен Марковићев став о начину преваладавања капитализма: „За социјални преврат каже он остају код нас два пута, или ће се код нас најпре развити велико газдинство и подела на капиталисте и раднике у производњи и тада ће се социјални преврат извршити на овој историјски спремљеној основи (Резолуцијом, В.М.) или ће сами мали сопственици одбацити приватну својину, па организовати њихову производњу на начелу заједничке својине. Ја држим да је код нас могућ и овај последњи пут. Наш задатак је не да уништите капиталистичко газдинство које у ствари и не постоји, већ да патријархалну својину преобратимо у заједничку и тако прескочимо целу једну епоху економског развитка — епоху капиталистичког газдинства.” (24)

Мада Марковић није противник револуционарних промена у друштву, ипак сматра да су оне у Србији неизводљиве јер не постоји као

(23) IBIDEM, свеска 3, страна 26.

(24) IBIDEM, свеска 7, страна 46—66.

на западу јако изражена подела на капиталисте и раднике, и класни сукоб. У Србији он истиче да масу народа чине ситни сопственици, и да не треба очекивати да ће сами себе експроприсати. Ту је и основна слабост његових схватања, јер како смо раније истакли у Србији тога доба се почео осећати продор капиталистичких односа чији је даљи развој било немогуће спречити. После Марковићеве смрти историја је то најбоље показала, Србија је улетела у кратак али буран период брзог развоја капитализма који је, са своје стране, припремио, кроз развој друштвених супротности, потребну основу друштвеног преврата. Са друге стране, Марковић није у капитализму видео оно најбитније да је он светски процес и да се мора јавити, мада и у најкраћим формама, скоро свугде где за то постоје услови и у оним земљама које су економски, географски и културно били отворени за његово деловање. Утолико је и погрешније његово схватање о прескакању капитализма као и инсистирање на задржавању извесних елемената установа из прекапиталистичке фазе развоја а у првом реду српске породичне задруге. Полемишући о овоме, Енгелс је истакао да је историски немогуће да нижи друштвено-економски систем развика постане основом изградње социјализма. Свака економска формација мора решавати своје властите проблеме и тек када се супротности капитализма буду толико заоштриле и развиле да постану препрека даљем развоју, спрема се основа за његово обарање. По томе, закључује Енгелс, скраћени пут и начин превазилажења капиталистичке производње могућ је тек када она буде превазиђена у „својој домовини” и у „земљама свога процвата”. Тада заостале земље тим примером могу видети како се то ради и тек онда могу да пребу тај скраћени пут развика. Ово истовремено значи да тек када капитализам буде престао бити светски процес, може се говорити о скраћеном и мирном путу друштвеног преображаја! У данашњим условима ово је реално (искуства земаља Азије и Африке речито о томе говори), али у Марковићево доба у Србији за овако нешто услови нису постојали, јер се капитализам тек почео развијати. Ни у земљама где је капитализам поникао, у то доба ситуација није била друкчија, јер ни ту он није достигао своје најбогатије и најизразитије форме.

Из несхватања суштине капитализма произилазе, по нашем мишљењу, и најважнији недостаци Марковићевог схватања задругарства. Док је капитализам неразвијен, са изразито приватном иницијативом и својином, апсурдно је заснивање великих задруга колективне својине. Ниво материјалних снага и односа не дозвољава нити оснивање, нити развој задруга. У даљем развоју капитализма материјална база за оснивање задруга се ствара али су оне осуђене на пропаст јер засецају саму бит капитализма, приватну својину. Држава се на све могуће начине бори против њих, често и незаконским средствима. Задруге су принуђене да се полако или претапају у капиталистичке радионице и трговине или да пропадају. За то постоје не само политички већ чисто економски разлози. Како Кардељ истиче, чињеница да задруга постоји у капиталистичком систему производње принуђује је да производи само на капиталистички начин.

Но, без обзира на све то, дајући историјску оцену Марковићевих схватања, Фридрих Венцал је истакао да су се после Марковићеве смрти у Србији потпуно изгубиле идеје о колективним задругама, али да је деценијама остала и пленила најлибералније умове идеја о самоуправљању. Та Марковићева идеја је данас у социјалистичком друштву постигла своју пуну потврду и смисао.

Др Владимир Милић

РЕЗЈУМЕ

Как Светозар Марковић разумео кооперативе и улогу их у друштвеном преобразовању

Светозар Марковић приступио је разумевању кооперације у тесној вези са својим разумевањем друштвених преобразовања. Кооперативе, по његовом мишљењу, требало је да играју веома велику улогу при образовању социјалистичког друштва; такве се јављају као удружење слободних произвођача друштва. На овој својој концепцији он више широко зауставља се при разматрању друштвеног уређења и улоге у њему кооператива. Светозар Марковић посебно развио је у оквиру производствене кооперације сељачке и градске кооперативе, а такође обраћа пажњу и на кредитну и потрошачку кооперацију.

Иако му за производствену кооперацију у примерама могли послужити, у одређеном смислу, постојали српски породични општини, он под дејством свога времена све више налази, да су њих треба одређено применити на велику производствену привреду — основу савременог стварања материјалних блага. Највећим недостатком гледишта Марковића на кооперацију јавља се његово заблудење, да кооперацију и социјализам уопште, у то време, можемо уводити мирним путем у оквиру постојалих капиталистичких производствених односа.

SUMMARY

Svetozar Markovic's View on Co-operative Societies and Their Role in the Social Transformation

Svetozar Markovic's view on the system of co-operative societies has been closely linked to his idea on the social transformation. Co-operative society, according to his opinion, should have played a particular role in the creation of a socialist community, representing an association of free manufacturers of the society. He has based such conception on the wider consideration of the social system and the role of co-operative society in it. Svetozar Markovic has thoroughly considered agricultural co-operatives in the country and those in the city in the frame of manufacturing co-operatives, as well as credit and consumer co-operatives.

Although the institution of the Serbian family co-operative has been, in certain sense, his model for manufacturing co-operative, nevertheless he

has considered, in the spirit of his time, that its essence should have been adjusted to the large manufacturing farms as a basis for modern production. The greatest deficiency in Markovic's view on co-operatives has been the misconception that the system of co-operative societies, and socialism in general, could have been built peacefully at that time, in the frame of prevailing capitalist productive forces.

RÉSUMÉ

Les conceptions de Svetozar Marković sur les coopératives et leur rôle dans la transformation sociale

Les conceptions de Svetozar Marković sur les coopératives sont étroitement liées à sa conception de la transformation sociale. A son avis, dans la formation de la communauté socialiste la coopérative devait jouer un rôle exceptionnel, car elle représenterait l'association des producteurs libres de la société. Il avait basé une telle conception d'une manière plus large sur l'observation de l'organisation sociale et du rôle de la coopérative dans celle-ci. Svetozar Marković a élaboré en particulier, dans le cadre du système des coopératives de production, les coopératives rurales et urbaines, et il a étudié de même les coopératives de crédit et les coopératives de consommation.

Quoique dans un sens déterminé l'institution de la zadruga serbe — la coopérative de famille — lui a servi de modèle pour la coopération de production, néanmoins il considère que, dans l'esprit du temps, il faut adapter son essence à la grande économie de production — à la base de la production moderne. Le plus grand défaut de la conception de Marković consiste dans l'erreur que le coopératisme, et le socialisme en général, pouvait être édifié, à cette époque, par la voie exempte de troubles et d'agitations, dans le cadre des rapports de production capitalistes dominants.

ЕКОНОМСКИ ПОГЛЕДИ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Посматрати Светозара Марковића са осматрачнице данашњих дана крије у себи велику опасност: изван контекста времена у коме је Марковић стварао, његовом делу могу се приписати многе слабости. Научна разрада друштвених области којима се бавио, и у онтолошком и у епистемолошком смислу, веома се развила у протеклих сто година. С друге стране, изузетан утицај који је Марковић својом личношћу и делом оставио на српску, па и југословенску друштвену мисао упућује нас на неопходност пажљивог анализирања научних и друштвених прилика у Србији последњих шездесетих и првих седамдесетих година XIX века и путева којима се кретао, како би се у светлу тих околности стекла права слика о првом социјалистичком учењу на јужнословенском тлу.

Срушивши у устанцима отоманске феудалне односе, Србија је средином XIX века доживљавала дубоке економске и друштвене преображаје, који су се огледали у постепеном разграђивању натуралне сеоске привреде и настајању односа робне производње, скопчаном са убрзаним процесом првобитне акумулације капитала и социјалне стратификације. Танак слој интелигенције само је примећивао одблеске велике научне револуције, коју је носио XIX век, на Великој школи у Београду. Тек су стипендисти на универзитетима средње и западне Европе и Русије могли стећи аутентична сазнања о достигнућима природних, па и друштвених наука. При томе, значај и домете прве генерације српских интелектуалаца савремена коректна анализа мора посматрати и преко снажних патријархалних традиција средине из које су потицали, уздржавајући се од неомереног пребацивања због понекад присутне везаности за поједине обичаје и установе, које је друштвени развој брзо уклањао.

Међутим, Марковићево дело мора се посматрати и са посебног аспекта: напредни социјалистички мислилац умро је млад, у својој 29. години (1875. године). Због тога његов опус није заокружен. „Проучавање Марковићеве писане заоставштине омогућава да се прати еволуција његових друштвено-политичких погледа: од либерализма, преко револуционарног демократизма, до марксизма” (1). При том треба имати у виду да се у периоду у којем је стварао Светозар Марковић марксизам још фор-

(1) Хенрик Писарек, *Филозофија Светозара Марковића (1846—1875)*, Нови Сад 1974, стр. 17.

мирао — творци научног социјализма надживели су Марковића (Маркс за осам, а Енгелс за двадесет година). Х. Писарек износи да је Светозар Марковић познавао следеће Марксове радове: *Капитал* (I том), *Манифест Комунистичке партије* (заједнички рад Маркса и Енгелса), *Грађански рат у Француској*, *Осамнаести пример Луја Бонапарте*, *Прилог критици политичке економије*, *Привремени статут Међународног удружења радника*, *Извештај Генералног савета Међународног удружења радника IV годишњем конгресу у Базелу*, *Пројект Резолуције о односу Међународног удружења радника према Конгресу Лиге за мир и слободу*, *Инаугурална адреса Међународног удружења радника*, *Четврти годишњи извештај Генералног савета Међународног удружења радника*, *Изјава Генералног савета Међународног удружења радника о репресалијама према члановима француских секција*, *Изјава Генералног савета о питању циркулара Жили Фавра* (заједнички рад Маркса и Енгелса), *Уреднику листа »Daily News«*, *Запис говора Карла Маркса о праву наследства*, *Генерални савет Међународног удружења радника члановима Управе Руске секције у Женеви*, *Алијанса социјалистичке демократије и Међународног удружења радника* (заједнички рад Маркса и Енгелса), *Статут и Правилник Међународног удружења радника*. Марковић је такође познавао и Енгелсов рад *Положај радничке класе у Енглеској* (2).

Међутим, баш због овог резултата Писарекових истраживања, а имајући у виду Марковићево учешће у раду руске секције I интернационале, окупљене око Н. Утина, који се сматрао учеником Чернишевског (3), често присутан утицај идеја Чернишевског у Марковићевој мисли (4), као и његов веома кратак живот, не можемо се сложити са категоричном Писарековом класификацијом развојних етапа идејних опредељења Светозара Марковића. То, наравно, не значи да Марковићева мисао у суштини није „марсистичка“. Њен карактер проистиче из околности у којима је деловао Светозар Марковић, када марксизам још није био онај целовити систем који данас имамо на уму када о марксизму говоримо. После 1875. године појавили су се такви радови као II и III том *Капитала*, *Анти-Диринг*, *Лудвиг Фојербах и крај немачке класичне филозофије*, *Тезе о Фојербаху*, *Немачка идеологија*, *Критика Готског програма* итд.

Поменуће чињенице намећу још једну методолошку претпоставку. Свега 7—8 година Марковићевог научног ангажовања, младалачко интересовање за широки спектар проблема којима је његова земља била бременита не дозвољавају да се његовом делу прилази на такав начин што би се изоловала филозофска, политичка, естетичка, економска или нека друга компонента. Значај дела Светозара Марковића лежи управо у прожимању различитих страна његовог опуса, који, само тако посматран, има праву вредност. Због тога следеће редове, иако садрже анализу поједи-

(2) Вид.: ибид., стр. 30—31.

(3) Вид.: ибид., стр. 25.

(4) Упоред.: *Начела народне економије или Наука о народном благостању*, по Н. Г. Чернишевском, израдио Светозар Марковић, Београд 1874, стр. III—IV. Светозар Марковић, *Србија на Истоку*, Нови Сад 1872, стр. 138—139.

них Марковићевих економских схватања, треба посматрати у дијалектичком јединству са целокупним његовим стваралаштвом.

Иако разматрања о појединим проблемима привредног живота можемо срести у великом броју Марковићевих радова, у првом плану се, ипак, налази обимно дело *Начела народне економије*, које је доживело своје прво издање у Београду, 1874. године ⁽⁵⁾. На њему је Светозар Марковић највероватније радио у Новом Саду, у току 1872. и 1873. године ⁽⁶⁾.

Поред *Начела народне економије* погледу анализе изложили смо и чланак *Шта је то раднички дан?*, објављиван у наставцима у листу *Радник* ⁽⁷⁾, који представља резултат релативно систематизованог Марковићевог бављења проблемима експлоатације.

Размишљање о радовима Светозара Марковића који су посвећени економској проблематици доводи до недвосмисленог закључка: у дилеми између сциентизма (у смислу „чисте“, формалне науке) и ангажоване научне мисли, у дилеми у којој многи његови савременици нису нашли прави одговор, Светозар Марковић се чврсто определио за ангажовану научну мисао. Стога, уколико о њему говоримо као о писцу кога је вредно забележити у историји економске мисли, морамо признати да је задатак који је Марковић себи поставио био пре конзистентна критика елемената разних грађанских, вулгарно-економских учења, него стварање новог теоријског система.

Мада се везе Светозара Марковића и многих његових савременика — економиста могу јасно уочити, изгледа да је у свом најважнијем теоријском делу из области економије — *Начелима народне економије*, са поднасловом *Наука о народном благостању*, био под директним утицајем Чернишевског, што у предговору (*Читаоцима*) сам потврђује. *Начела народне економије* писана су у духу класичне школе, за чијег је најаутентичнијег представника Марковић сматрао Џона Стјуарта Мила (John St. Mill). Његова веза са Милом је делимично непосредна, преко *Principles*

(5) Књига садржи само први део Марковићевог рукописа. У једном од саопштења на симпозијуму који је поводом стогодишњице смрти Светозара Марковића одржан у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду, априла месеца 1975. године, изнесено је да је у листу *Самоуправа*, 1886. године, излазило у више наставака чланак под називом *Неколико глава из науке о народном благостању (из рукописа једнога покојног пријатеља)*, који у ствари представља део другог дела Марковићевог рукописа *Начела народне економије*, који је био потпуно непознат јавности. Наша истраживања су показала да су сачувани само други, пети, седми, двадесети и двадесетшести наставак, пошто примерцима *Самоуправе* из 1886. године у Југославији располаже само Народна библиотека СР Србије, и то само са неколико бројева. Текст који нам је био доступан обухвата област расподеле. Међутим, постоји вероватноћа да је у целости сачуван, захваљујући једном читаоцу који је у периоду између два светска рата преписао у своју бележницу цео поменути чланак из *Самоуправе*. Ради провере аутентичности преписа Архив СР Србије трага по европским архивима и библиотекама за примерцима *Самоуправе* из године 1886. Исто тако, потребно је напоменути да је недавно Архив СР Србије пронашао и откупио још један део рукописа Светозара Марковића *Начела народне економије*, такође до сада потпуно непознат, који, као наставак текста објављиваног у *Самоуправи*, представља, у ствари, II део Марковићеве књиге, која је објављена још 1874. године. Из нама апсолутно неприхватљивих разлога Архив још увек овај рукопис држи недоступним очима јавности.

(6) Вид.: Веселин Маслеша, *Светозар Марковић*, Београд, 1945, стр. 7.

(7) Чланак је излазило почев од броја 26, закључно са бројем 35, године 1872.

of *Political Economy* ⁽⁸⁾, а делимично посредна и остварена преко превода Милове књиге на руски, са коментарима које је Чернишевски објављивао у облику чланака по часописима. Несумњиво је, исто тако, да је Светозар Марковић познавао и Марксове текстове, о чему је већ било речи, а нарочито I том *Капитала* ⁽⁹⁾. Марксов се утицај може уочити, али је он ипак слабији од претходно наведених. Ту оцену о интензитету утицаја не дајемо на основу формалних момената, попут оног колико пута цитира једног или другог аутора, већ на основу суштинских одређеница једног научног система, које се огледају у дефинисању предмета и метода. У овом је суштинском смислу дело Светозара Марковића предмарксовско, класично економско остварење, са елементима будућег како марксистичког тако и неокласичног приступа.

Сматрамо да се у Мила и Маркса налазе сви елементи онога што Марковић излаже у својим *Начелима народне економије*: у апстрактним питањима економске теорије ближи је Милу, односно класичној и првим изданицима неокласичне школе, док се у питањима везаним за социјалну верификацију постулата и њихову конкретизацију у већој мери ослања на Маркса.

Не постављамо себи задатак да критичном оштрином економске науке XX века судимо о делу написаном пре више од сто година, јер би таква критика била некоректна, али не можемо пренебрегнути неколико момената методолошког карактера који се у *Начелима* срећу, а који су, када се из ове историјске перспективе оцењују, у радовима других економиста развијени у антитезу друштвене функције економске науке, како ју је Марковић схватао.

Начела народне економије I део, састоје се из два одељка: првог, који носи назив *Производња*, и другог, под називом *Теорија умножавања људства*. Део о производњи посвећен је анализи чинилаца производње и ослања се у највећој мери на наслеђе класичне школе, а затим се аутор бави питањима повезивања чинилаца у производном процесу. (Касније ће неокласична школа из овог повезивања извести теорију производних функција. У овом су тексту такви елементи само имплицитно садржани ⁽¹⁰⁾).

Анализирајући факторе производње, аутор јасно показује своју општу теоријску опредељеност која одговара представницима класичне школе: он истражује услове стварања богатства, односно материјалног

⁽⁸⁾ Вид.: Светозар Марковић, *Начела народне економије*, Београд 1874, стр. 158, 193. Марковић је такође написао и предговор сопственом преводу Миловог дела *The Subjection of Women*, чији је оригинал објављен 1869. године, а превод под називом *Потчињеност женскиња* 1871. године.

Интензитет Миловог утицаја на Светозара Марковића може се видети нарочито на примеру дефинисања врста радова (С. Марковић, *Начела* . . . , стр. 48—49), када он готово дословно преноси текст Џона Стјуарта Мила (*Principles of Political Economy I*, Лондон 1862, стр. 57). Такве сличности нису ретке ⁽¹¹⁾ ни у даљем тексту.

⁽⁹⁾ Вид.: Светозар Марковић, цит. дело, стр. 109.

На стр. 111. Марковић наводи Марксов пример специјализације оруђа у мануфактури, изнет у I тому *Капитала* („Култура”, Београд 1947, стр. 272).

⁽¹⁰⁾ Вид.: *ibid.*, стр. 160.

благостања народа (¹¹). Рад је, као и у других класичара, претпоставка богатства, а не односа вредности. Стога рад, као општи чинилац производње, носи сва обележја конкретног рада, рада који ствара употребну вредност, а не уочава се његово двојство, његова невидљива друштвена садржина. Задатак који својој економији поставља јесте да објасни услове за „најпоузданији свестрани друштвени развитак”. Пошто због општег нивоа развијености економске науке, а посебно због избора текстова који му је доступан, Марковић није могао да као општу методолошку премису у дедуктивном закључивању усвоји претпоставку опште привредне равнотеже (коју неокласична школа управо тих година тек открива — на пример Парето 1871. године), задовољава се претпоставком о богатству. Дедуктивни елементи у његовом методолошком прилазу почивају на базичној премиси о богатству. Напуштање појма богатства у смислу благостања само је вербално, јер за аутора реч благостање кроз цело дело има значење материјалног благостања, дакле, богатства, суме употребних вредности. При томе је у његовом раду јасно уочљива она његова активна компонента, — став научника према друштву, према проблему увећања богатства народа. Иако ово као проблем са којим су економисти суочени није ништа ново, јер су о томе размишљали још меркантилисти, у Светозара Марковића долази до изражаја у функцији његове опште социјалистичке оријентације. Таква оријентација присутна је у другим његовим текстовима (¹²), док у *Начелима народне економије* долази до изражаја кроз препоруке које аутор даје ради повећања народног богатства. За друштво је „најкорисније распоређивати радну снагу у друштву према најпречим материјалним потребама” (¹³).

Иако ништа ближе не говори о методима извођења такве оптимизације, јасно је да они подразумевају изванредан степен свесног, највероватније претходно плански утврђеног распореда фактора производње. Другим речима, уочава се (конфронтирајући опсервације из којих индукује нерационалност робне производње са дедуктивним закључком о „материјалном благостању народа”) да се велики део друштвеног богатства троши непроизводно, кроз облике ексцесне личне потрошње. У условима робне привреде „је велика продајна цена знак свију предмета раскоши” (¹⁴), а будући да је раскош оно чему људи из сунете теже, то се велики део дохотка, који би се могао употребити за производну потрошњу, за друштво губи. Одавде смо слободни да изведемо прву и најзначајнију разлику између Марковића и аутора класичне енглеске школе (¹⁵). Ту разлику видимо у присутној, али неизреченој идеји (за коју сматрамо

(¹¹) „Ми само оне радове узимљемо као економски производне који у крајњем резултату свом стварају или помажу да се створи материјални производ.” (Ibid., стр. 49.)

(¹²) Вид.: Светозар Марковић, *Радничко питање у Србији*, „Просвета”, Београд 1946. (збирка чланака). Вид. нарочито: *Радничко питање у Србији и Политички и економски положај радничког staleжа у Србији*.

(¹³) Светозар Марковић, *Начела народне економије*, стр. 57.

(¹⁴) Ibid., стр. 64.

(¹⁵) „Економска теорија А. Смита... не уме сваки пут да остане доследна свом сопственом начелу, већ се често вара површним, меркантилним упечатцима. Главна је њена погрешка, што се често зауставља на неважним појавама размене, а не уме да проникне до корених чинјеница производње...” Ibid., стр. 62.

да нужно следи из датих претпоставки) о потреби задржавања широких природно-привредних целина у оквиру друштва чији је савременик био. Велике симпатије са којима излаже проблематику друштвених односа унутар породичних задруга и општина (¹⁶) у Србији у време када су се у њој одвијали процеси првобитне акумулације капитала корелирају, по нашем мишљењу, са ставовима о таквој расподели чинилаца која ће својом употребом довести до стварања највеће масе употребних вредности. Уосталом, робну привреду, па и вредност, аутор уопште не испитује. Циљ који пред економију поставља јесте дефинисање услова за остварење највећег материјалног богатства народа, па расходе које у друштву представљају радови којима се задовољавају потребе раскоши проглашава за друштвено штетне. Разликовање корисних и некорисних радова изводи се из природних карактеристика производа или њихове економске намене: „неки радови једном извршени остављају резултате, који могу да служе као извор нове производње: други опет једном извршени не остављају никакве резултате, који би могли служити као извор нове производње“ (¹⁷).

О потрошњи градског становништва Марковић је често изрицао оцену да је она више усмерена на задовољавање личне сујете него што има свој основ у потребама. С друге стране, друштвену организацију, задржану у задругама, у микро-заједницама природне привреде, Светозар Марковић одређује позитивним атрибутима — назива је патријархалном (¹⁸), сматра је топлим и хуманом. Законитост њеног пропадања услед преовладавања робно-новчаних односа аутор приписује „нестручним“ аустријским правницима (¹⁹), а не нужности друштвеног развоја. Јадиковања над патријархалном, али релативно уједначеном структуром породичне задруге нису својствене само Марковићу: напротив, очигледно је да је утицај руских аутора и у овоме био пресудан. Као што је познато, у Русији су „общчине“ такође дуго задржане и царски је режим улагао напоре да сачува њихов интегритет (²⁰). Мотиви којима се режим руководи сигурно су били друкчији од оних које су имали у виду руски социјалисти, али то не мења сам однос. Социјалисти прихватају задруге као брану дехуманизуюћој бујици односа капитала која продира из градова, тих раних центара робње привреде.

С друге стране, Марковић увиђа огроман скок у производности рада какав омогућује капиталистичко предузеће. Он увиђа предности до којих доводи подела рада (²¹), примена машина и погонске енергије, те на овим питањима напушта своје непосредне узоре — Мила и Чернишевског (²²) — и враћа се идејама Адама Смита. Прихватајући Маркову критику ка-

(¹⁶) Вид.: Светозар Марковић, *Србија на Истоку*, стр. 12—29, 102—108.

(¹⁷) Светозар Марковић, *Начела народне економије*, стр. 59.

(¹⁸) Вид.: Светозар Марковић, *Србија на Истоку*, стр. 25—26.

(¹⁹) „Аустријски правници као да нису имали ни појма шта је то задруга и задружна својина. Они су оставили у грађанском закону да сваки члан задруге може своје део задруге задужити и продати...“ *Ibid.*, стр. 104—105.

(²⁰) Вид.: Rosa Luxemburg, *Увод у националну економију*, Загреб 1975, стр. 139—146. нарочито стр. 142.

(²¹) Вид.: Светозар Марковић, *Начела народне економије*, стр. 109.

(²²) О овоме вид. фусноту на стр. 114. *Начела народне економије*.

питалистичког начина производње, Марковић јој због својег основног метода — метода индукције — даје много уже, факторске и готово микро-димензије. Уместо Марксовог инсистирања на класном сукобу као еманацији дубоких друштвених законитости развоја, које захтевају радикалну промену у друштвеној организацији рада (макро-ниво), Светозар Марковић проблем социјалистичког преображаја своди на промене у техничкој организацији рада (микро-ниво). Полазећи још једном од Смита⁽²³⁾, који раду приступа не само као фактору који ствара вредност него и као резултату одређеног психичког односа, чију садржину чини изван физички напор којим се изазива кретање односно контролише његов ток (а која је идеја и код Мила наишла на широко прихватање⁽²⁴⁾), Марковић у центар својег испитивања ставља штетне последице капиталистичких метода производње по радну способност и здравље радника⁽²⁵⁾. Подела рада у мануфактури и каснијем капиталистичком предузећу довела је до појаве делимичног радника, радника отуђеног не само од свога производа (пошто је већ отуђен од средстава за производњу) већ и од своје интегралне стваралачке личности произвођача. Марковић поделу рада посматра, пре свега, као основ органске деформације високоспецијализованог делимичног радника, па у складу с поједностављеним дефинисањем проблема даје и једноставни предлог за решење односа: пошто је техничка подела рада једно од највећих зала, али истовремено и нужност савременог друштва, њене се најнегативније последице могу ублажити само сталним замењивањем радника који опслужују одређена радна места⁽²⁶⁾. Предлаже се, дакле, хоризонтално ротирање радне снаге како би сваки радник савладао што већи број радних операција и што свестраније развио своју личност.

Дајући општу оцену о методу примењеном у економским текстовима Светозара Марковића, уочавамо да су сви економски резултати, који су објективно противречни његовим несумњивим социјалистичким тежњама, резултат избора неадекватног методолошког апарата. Ни преко руских социјалиста, ни преко Џона Стјуарта Мила, Марковић није дошао до текстова у којима је примењен дијалектички метод, спој формално-логички искључујућих поступака индукције и дедукције⁽²⁷⁾. Основна ограничења његовог текста произлазе из метода индукције, који је претежно употребљавао, и то независно од елемената дедуктивног закључивања, које се такође налази у тексту, али у мањој мери. Ослањањем на индукцију аутор није могао да открије привид идентичности функционалних и каузалних закона, већ је многе функционалне (емпиричке) законитости

(23) „Стварна цијена сваке ствари, оно, што свака ствар занста стаје човјека, који жели да је стекне, то су мука и труд, које мора уложити, да је стекне. Оно, што свака ствар занста вриједи човјеку, који ју је стекао и који жели да располаже њом или да је замијени за нешто друго, то су мука и труд које може она њему уштедјети, а наметнуту другим људима”, Adam Smith, *Богатство народа*, I, „Култура”, Загреб 1952, стр. 30.

(24) Вид.: John Stuart Mill, цит. дело, стр. 460—483.

(25) Вид.: Светозар Марковић, цит. дело, стр. 123. и даље.

(26) Вид.: *ibid.*, стр. 123. и даље.

(27) Упоред.: Обрен Благојевић, *Економски погледи Светозара Марковића*, Зборник радова, Ниш 1970, стр. 17.

сматрао суштаственим, каузалним ⁽²⁸⁾. Ова се врста грешака среће у свих писаца са претежном индуктивном оријентацијом у методу истраживања. Чак се и чувена „Смитова догма“ објашњава једностраношћу примењеног индуктивног метода, односно одсуством метода сукцесивне верификације закључака путем метода дедукције ⁽²⁹⁾.

Веома је позитивна страна ових текстова у томе што су мање спекулативни, мање су оптерећени општим базичним претпоставкама типа субјективне корисности, које текстовима других аутора, савременика Светозара Марковића, дају карактер предискуствено дефинисаних система. Овде се, напротив, из обиља историографске грабе (али не само ње) извлаче релевантни закључци за економску науку и политичку акцију. Но тим закључцима, најчешће, недостаје оно суштинско, каузално објашњење које добијамо тек дијалектичким методом. Да се аутор њиме служио, дошао би, извесно, до потпуно друкчијих ставова о односима које је испитивао: на пример, о породичној задрузи. Не можемо му, међутим, замерити што то није учинио: његова *Начела народне економије* методолошки не заостају за текстовима писаца који су му служили као узор, а у садржинском смислу се од њих разликују по томе што из *Начела* провејава искрени револуционарни, социјалистички поглед на свет. Ове Марковићеве вредности посебно долазе до изражаја на терену испитивања политичких односа, на којем су и формална логика и функционистички приступ могућнији но у егзактној економији ⁽³⁰⁾.

Присутни елементи дедуктивног закључивања почивају на премиси богатства, скупа употребних вредности. Иако му је у тренутку писања *Начела* Марксов *Капитал* (I том) био познат, Марковић због своје раније методолошке одређености ⁽³¹⁾ није могао да ту своју базичну премису замени вредношћу као друштвеним односом. Због тога није првенствено истраживао однос двеју основних класа у капитализму, па је, према ставу израженом у *Начелима*, основна унутрашња противречност у капитализму однос између сталног и оптицајног капитала ⁽³²⁾. То је онај исти однос који неокласична школа ставља у центар свог интересовања, вршећи тако ревизију оне друштвене функције науке коју је Марковић имао у виду. Тако се и он, нехотице, сврстава уз оне ауторе који су радну теорију вредности напустили из идеолошких и апологетских разлога, разлога које Марковић никада не би прихватио да прерана смрт није прекинула његово стваралаштво.

Мислимо да се с правом може поставити питање због чега се Марковић мање бавио политичком економијом капитализма (или, Марковим речима, критиком политичке економије), а више је економију, бар

⁽²⁸⁾ На пример: веза између непријатности рада и производа добијеног радом (ibid., стр. 40) или утицај морала на успешност производње (ibid., стр. 103).

⁽²⁹⁾ Вид.: Adam Smith, *цит. дело*, стр. 46—48, 50, 60—61.

⁽³⁰⁾ *Србија на Истоку* садржи обиље примера сјајне политичке анализе — а то она представља и у целини.

⁽³¹⁾ Та одређеност је дошла до изражаја још у чланцима објављиваним у листу *Раденик*, у бројевима који су излазили током друге половине 1871. године у Београду. Мишљења смо да је искупило мало времена протекло да би под утицајем *Капитала* Маркович могао да радикално измени свој методолошки апарат.

⁽³²⁾ Вид. стр. 92.

имплиците, сматрао лишеном временске димензије. Говорећи терминима савремене марксистичке економије, Марковић је покушавао да дефинише опште економске законе, а не специфичне законе капитализма. Стога се чак у целом економском опусу Светозара Марковића не налазе одређена суштаствених друштвених противречности капитализма, већ, углавном, оних спољашњих и појавних.

Сматрамо да је одговор на постављено питање у најтешњој вези са његовим гледањем на периодизацију историје⁽³³⁾. Поводећи се за руским социјалистима, аутор сматра да је периодизација, која је данас општеуспеојена, резултат уопштавања развоја западноевропских друштава. На основу ове претпоставке изводи се закључак да друга друштва могу остварити својеврсне путеве развоја који би могли значити и прескакање неких фаза ове периодизације. Делећи мишљења Александра Херцена и Чернишевског⁽³⁴⁾ о могућности директног преласка из преткапиталистичких формација у социјализам, Марковић се пре бавио економиком Србије него политичком економијом (капитализма), желећи да у постојећој друштвеној структури која одговара почевима првобитне акумулације капитала пронађе ембрионе будућег социјалистичког друштва.

Тај мост између прошлости и будућности аутор види у породичним задругама. Не увиђајући да су задруге доказ неразвијености, окамењености друштвених односа (уколико се законитости развоја дедукују из опште претпоставке анализе — радне теорије вредности — коју није доводио у питање), он је, прихватајући индуктивни пут закључивања пао у грешку непотпуне индукције. Доследан своме методу, морао је круи посматраних појава из којег изводи општи закључак проширени испитивањем карактеристика несталних задруга. Ваљани закључак би могао да следи из индуктивног посматрања и историјског поређења више сродних установа — старогерманске сеоске општине, руске породичне задруге — „общчине“, сеоске општине у Индији или Кини⁽³⁵⁾. Све су оне пале под налетима робне привреде, закона вредности и, у крајњој линији, надирућег капитализма. То је била неумитна судбина и породичних задруга у Србији и другим балканским земљама, коју је аутор могао да уочи без обзира на симпатије које је гајио према овој патријархалној установи.

Најзад, поставићемо себи и последње питање о методу и месту Светозара Марковића у развоју марксистичке економије: да ли његов рад сврстати у ону групу аутора који су израсли на традицијама класичне школе, али које од Маркса дели такозвани „епистемолошки рез“⁽³⁶⁾. Одређујући развијену радну теорију вредности и дијалектички логичко-историјски метод као вододелницу, морамо признати да се дело Светозара Марковића логички (не и историјски) мора сврстати међу она која припадају претходницима марксистичке економије, а не грађанској (неокла-

⁽³³⁾ Вид.: *ibid.*, стр. 19—21.

⁽³⁴⁾ Вид.: Роза Луксембург, *Акумулација капитала*, „Култура“, Београд 1955, стр. 202. Упоред.: Обрен Благојевић, *цит. дело*, стр. 19.

⁽³⁵⁾ Вид.: Хајнрих Кунов, *Општа привредна историја*, „Култура“, Београд 1958, т. II, стр. 14, 65, 127.

⁽³⁶⁾ Вид.: Arghiri Emmanuel, *Неједнака размјена*, Издавачки центар „Комунист“, Београд 1974, стр. 67 (предговор Charlesa Bettelheima).

сичној) школи. Његова веза са класичном школом, с једне, и неокласичним идејама, с друге стране, произлази из његовог метода који је само на општим питањима теоријског карактера могао постојати у истој особи заједно са револуционарном политичком идеологијом. Да је, дозволимо себи ту претпоставку, аутор свој метод примењивао у условима развијенијих друштвених односа, а не у патријархалној Србији, неконзистентност двеју компонената постала би очигледна. У том случају, у погледу места Светозара Марковића у развоју економске мисли не би било дилеме; луцидност са којом је писао, на пример, о националном питању⁽³⁷⁾ сврстала би га у ред таквих тумача марксизма какви су били његови савременици Г. В. Плеханов и Франц Меринг (Franz Mehring).

II

Проблем експлоатације је једна од централних гачака интересовања Светозара Марковића. Он упечатљиво описује тежине радничког положаја⁽³⁸⁾ и врло је прецизан у дефинисању узрока таквога стања⁽³⁹⁾. Примењујући претежно индуктивно-дескриптиван метод, Марковић је првенствено допринео да наша социолошко-политичка мисао уочи противречности друштвеног односа који је настајао на јужнословенском тлу — а који је већ сазревао у западној Европи и Северној Америци — и дао је почетне импулсе свесном организовању радничке класе. Теоријско-економски значај Марковићевог бављења проблемима експлоатације у корелацији је са захтевима које је себи поставио, не стремећи стварању новог теоријског система.

Марков *Капитал* извршио је снажан утицај на Марковићева размишљања о садржини и методима капиталистичке експлоатације. Два текста, оба писана током 1872. године, пружају слику дубоких идејних конфронтација које је I том *Капитала* изазвао, а које су имале одраза и у Марковићевој мисли.

Закључци о природи експлоатације радника у друштву чији је Светозар Марковић био савременик и до којих је дошао у *Начелима народне економије*, одређени су методом који је примењивао, а о коме је већ било речи. Држећи се, приликом примене формално-дедуктивног закључивања, базичне премисе богатства, као суме употребних вредности, писац није могао да уочи значај двоструког карактера људског рада садржаног у роби. У поступку сукцесивне конкретизације због тога није ни могло бити прецизно уочено разликовање између капитала као друштвеног односа и фетишких облика његовог испољавања. Ипак, Марковић прави разлику између главнине (средстава за производњу) и капитала, који „... је сума вредности, — које могу бити материјалне и нематеријалне (н. пр. новац и записке дужника), могу служити као средства за даљу производњу, а могу бити са свим неупотребљиви за ту цел, (н. пр. сви предмети за раскош) — која служи за куповање радне снаге у друштву“⁽⁴⁰⁾. „Тек кад се јавља слободан радник, који продаје своју рад-

⁽³⁷⁾ Вид.: Светозар Марковић, *Србија на Истоку*, стр. 153—156.

⁽³⁸⁾ Вид.: *Шта је то раднички дан? (По Карлу Марксу, das Kapital)*.

⁽³⁹⁾ Вид.: Светозар Марковић, *Начела народне економије*, стр. 96.

⁽⁴⁰⁾ Ibid., стр. 68.

ну снагу на пијаци и слободан трговац, који ту робу купује, јављају се појмови капиталиста и капитала; а утврђују се ти појмови тек пошто се образују два одвојена сталежа: сталеж капиталиста, који купује радну снагу и сталеж најамних радника, који своју снагу продају" (41). Тиме дефиниција капитала добија историјске одреднице, али и даље остаје везана за љуштурну употребу вредности.

Неадекватно одабрана базична премиса скрива од Марковићевог погледа преображај закона вредности у закон вишка вредности, не омогућава му да учини разликовање између константног и варијабилног капитала. Због тога је у *Начелима народне економије* Марковићево објашњење експлоатације дескриптивно, са јасним ауторовим аксиолошким опредељењем. Светозар Марковић је оштар критичар сејовске концепције о профиту као награди за штедњу, за уздржљивост од уживања (42). „... Сиромаштина (радника — С. Т. и Д. П.) није долазила од штедње и тврдичења, но од грабљења власника" (43). Међутим, суштинско објашњење тог „грабљења" писац из поменутих разлога није ни могао дати (44).

Чланак *Шта је то раднички дан?* садржи местимично и ad verbum тумачење Маркових ставова из III одељка *Капитала* о произвођењу апсолутног вишка вредности (8. глава — *радни дан*). Мада се у наслову чланка налази напомена да је рађен по Марковом *Капиталу*, *Шта је то раднички дан?* је по духу у којем је писан више од обичног превода. Светозар Марковић је ангажовани, ватрени тумач једног дела Марковог теоријског система српском читаоцу.

Шта је то раднички дан? је Марковићев напис у којем је писац знатно еволуирао у односу на схватања класичне школе и њених вулгаризатора. Категорије које чине стубове-носаче конструкције чланка Марковић износи у првом наставку, у 26. броју *Радника*, за годину 1872. Он полази од тврђења да је у условима капиталистичког продукционог односа радна снага роба, експлиците дефинише њену употребну вредност, а имплиците износи индикаторе величине вредности радне снаге.

Светозар Марковић ни у овом чланку не одређује садржину вредности, као друштвеног односа, а то одређење се не среће ни у његовим каснијим, до данас познатим текстовима, из разлога о којима је већ било речи (45). Преводећи на српскохрватски језик једну од тзв. „историјских" глава *Капитала*, он је, свакако, морао упознати цео теоријски систем I тома, из чега се, без већих ризика, може закључити да је познавао Марк-Рикардову радну теорију вредности.

Но важност чланка *Шта је то раднички дан?* је у томе што је Светозар Марковић успео да учини корак напред ка поимању суштине капиталистичке експлоатације. Он интерпретира Марково учење о оп-

(41) Ibid., стр. 67.

(42) Вид.: Ibid., стр. 86. и даље.

(43) Ibid., стр. 89.

(44) Светозар Марковић истиче да ће питању профита посветити пажњу у оквиру одељка о „поделу имућства". Залажење у област капиталистичке расподеле (вид. напомену бр. 5) могло би да доведе до озбиљних промена целог теоријског система, промена које би задирале све до основних питања предмета и метода.

(45) Вид. напомену бр. 31.

лодњи вредности, анализира радничко радно време и износи примере „курјачке глади“ капиталиста за вишком радног времена радника. Учињени избор Марксовог текста носи у себи сигурно и једну дидактичну црту, у жељи да упозна српског читаоца са бедом коју капитализам носи са собом, али и да опомене да српско друштво не мора проћи кроз „пургаторијум“ капитализма. Неслагање са Марксом у погледу нужности „проласка сваког друштва кроз све ступње економског развитка“⁽⁴⁵⁾ поједини аутори који су писали о Светозару Марковићу оцењују као вулгарно-материјалистичку критику или као утопизам⁽⁴⁷⁾, док други истичу да је и сам Маркс одбацивао еволуционистичко тумачење његове теорије историјског процеса, по којој се он (историјски процес — С. Т. и Д. П.) састоји из стадија развитка који се нужно смењују и који су једнаки за сва друштва, истичући да је Марковићева мисао да се ток историјског и економског развитка појединих народа може битно разликовати од општег смењивања схеме друштвено-економских формација, коју предлаже марксизам у складу и са марксизмом и са стварношћу⁽⁴⁸⁾.

Чланак *Шта је то раднички дан?* даје слику произвођења апсолутног вишка вредности. Светозар Марковић интерпретира Марксову мисао да „капиталиста брани своје право као купац кад покушава да радни дан учини што је могуће дужи и да од једног радног дана, ако само може, направи два. С друге стране, специфична природа продате робе ограничава купцу њену потрошњу, а радник настоји на своје праву као продавац, кад хоће да радни дан ограничи на одређену нормалну величину. Овде имамо, дакле, антиномију, право против права, оба потврђена законом робне размене у истој мери. Између једнаких права одлучује сила. И тако се у историји капиталистичке производње нормирање радног дана представља као борба за границе радног дана — борба између укупног капиталисте и укупног радника, тј. између капиталистичке класе и радничке класе“⁽⁴⁹⁾.

Произвођењу релативног вишка вредности Светозар Марковић у поменутом чланку није поклонио пажњу. Међутим, то не значи да у жижу своје анализе није узимао утицај повећања органског састава капитала на положај радничке класе. У *Начелима народне економије* Марковић, у складу са могућностима које му је давао методолошки апарат

⁽⁴⁵⁾ „У целој овој ствари (у Марксовој теорији економске револуције — С.Т. и Д.П.) има само једна, али врло важна, погрешка. Развитак капиталистичког друштва јесте заиста фактична историја западног друштва; и закони, што су тамо постављени, као закони економског развитка онога друштва, заиста су тачни. Али то нису закони човечанског друштва уопште. Не мора свако друштво проћи кроз све оне ступње економског развитка, којима је прошло индустријално друштво н. пр. у Енглеској, које је К. Маркс имао погледно у виду. Да су енглески радници били у другом положају и на другом ступњу свести, кад је код њих пронађена и уведена машина, они сигурно не би никад допустили да се развије 'капиталистичко' газдинство до крајности, па тек онда да мисао на друштвени преображај, већ би то учинили много пре. Овим оћемо да кажемо, да једно друштво може преобразити своје газдинство основано на малој својини и увести најсавршенију машинску производњу, а да не мора пролазити кроз 'пургаторијум' капиталистичке производње.“ (Светозар Марковић, цит. дело, стр. 20—21.)

⁽⁴⁶⁾ Вид.: Веселин Маслеша, цит. дело, стр. 31.

⁽⁴⁷⁾ Вид.: Хенрик Писарек, цит. дело, стр. 44—45.

⁽⁴⁸⁾ Карл Маркс, *Капитал*, стр. 176.

којим се користио, истиче противречност између сталног и оптицајног капитала као битну унутрашњу противречност капитализма ⁽³⁰⁾. Он је свестан да се непрестано један део оптицајног капитала претвара у стални, што један део радника оставља без посла и без средстава за живот. Свестан је, исто тако, да технички прогрес у начелу не само да не значи погоршање положаја радничке класе већ ствара услове за њено благостање ⁽³¹⁾. У капиталистичком продукционом односу крије се узрок још већем осиромашењу радника.

Светозар Марковић није писао о свим последицама истискивања радника од стране машина. У *Начелима народне економије* он не сгледава специфичан ефекат увођења машина: да капиталист путем обраћа вредности радне снаге (и путем повећања продуктивности рада и стварањем индустријске резервне армије рада) долази до релативног вишка вредности. Исто тако, Марковић није применио доследну теоријску аргументацију приликом полемисања са Миловим схватањима, израженим у виду тзв. теорије компензације за раднике истиснуте машинама. По Милу, развитак машина у једној грани производње може привремено оставити раднике без средстава за живот, али у коначном салду усавршавање машина уопште не умањује „масу занимања за раднике”. „Ако би улагање капитала у машине или корисне зграде... расло кад год тако брзо, да би веома умањило масу производа, којима се издржава рад, то би законодавна власт била обавезна, да стане на пут таквом наглом растењу” ⁽³²⁾. Марковић, с правом, истиче да се „радници данашњег времена не задовољавају... ни с овом полутанском мером. Они неће да се налазе у таквом стању, да они својим радом стварају капитал, па да им се после њихова зарада дели као милостиња. Оваквим појавама није узрок усавршавање машина, но сама организација друштвена, где је поједини капиталиста власник над оруђама за производњу и над радничком платом ^(32а). С тога у данашње време радници не устају више против машина, већ против саме друштвене организације, у којој усавршавање машина (има — *С. Т.* и *Д. П.*) тако штетан утицај за произвођача” ⁽³³⁾. Марковићева политичка оцена је недвосмислена. Недостаје јој само прецизна економска аргументација, попут Марковске критике поменутог теорије компензације ⁽³⁴⁾. Зрелија доб и могућ-

⁽³⁰⁾ Вид. стр. 94.

⁽³¹⁾ Вид.: Светозар Марковић, цит. дело, стр. 93.

⁽³²⁾ Ibid., стр. 95.

^(32а) О ставу Светозара Марковића према приватној својини вид.: Обрен Благојевић, цит. дело, стр. 20.

⁽³³⁾ Ibid., стр. 96.

⁽³⁴⁾ „Према тој теорији, животне намирнице... биле су капитал који је оплођиван радом... опуштених радника. Из тога излази да тај капитал остаје без употребе чим (они радници — *С.Т.* и *Д.П.*) остану без рада, и нема мира ни одмора док се поново не пласира, при чему ће га (поменути радници — *С.Т.* и *Д.П.*) опет моћи производно утрошити. Пре или после морају се, дакле, капитал и рад опет наћи и онда је компензација готова. Патње радника истиснутих машинеријом пролазне су, дакле, као и добра овог света.

Животне намирнице... нису никад стајале према радницима као капитал. Оно што је према њима стајало као капитал... (јесте одређена сума новца која — *С.Т.* и *Д.П.*) се сад претворила у машину... Стога су ове (животне намирнице — *С.Т.* и *Д.П.*) за њих постојале не као капитал, него као робе, а они су опет за те робе постојали не као радници,

ност дужег и темељнијег проучавања Марксовог економског система формирали би у Светозару Марковићу врсног економског теоретичара. И овако, међутим, заслужује сва признања као пионир модерне економске мисли на јужнословенском тлу.

III

Користећи се методологијом факторског приступа који карактерише класичну и неокласичну школу, економисти с краја XVIII, XIX, па и почетка XX века често у оквирима својих научних система третирају питање становништва. Становништво се, међутим, не испитује само као фактор производње (у смислу производне функције рад — капитал), него се посматра попут једне релативно независне сфере или целине. Уочавана самосталност је само релативна; иако се не може рећи да је општеприхваћен став да је пораст становништва функција економског развоја, очигледно је да веза између ове две целине постоји.

Питање се у литератури третира са неколико приступа, од којих, несумњиво, највећи изазов научној мисли представља малтусовски⁽⁵⁵⁾. Његову суштину чини тврђење да је динамика промена у величини становништва одређена независно променљивом величином у моделу — брзином промена у производњи добара, нарочито средстава за живот. Иако су против ове теорије изношени врло убедљиви теоријски и практични аргументи који од ње не остављају ни камен на камену, утицај малтусовских идеја на савремени мисаони видокруг није сасвим нестао. Тако се и данас могу наћи многи примери како научних или политичких опредељења заснованих на овоме приступу тако и практичних акција у смислу било економске политике, било социјално-медицинских дисциплина⁽⁵⁶⁾.

него као купци. Околност, да их је машина 'ослободила' куповних средстава, претвара их од купаца у некупце. Тога ради смањује се тражња оних роба. Voilà tout. То је све. Ако се ова смањена тражња не изравна повећањем тражњом с које друге стране, пашће тржишна цена мање тражених роба. Хоће ли то можда бити разлог да се капитал употребљаван за производњу оних животних намирница наведе на то да упосли незапослене талетаре? Напротив, ако падаће цена потраје дуже времена и у већем обиму, доћи ће до тога да ће се смањити најамнине радника запослених у производњи оних роба... Дакле, уместо да докаже да машинерија, ослобађајући радника од животних намирница, у исто време претвара ове последње у капитал за запослење оних првих, господин апологет доказује помоћу закона тражње и понуде, који никад неће изневерити, баш обрнуто: да машинерија избацује на улциу не само раднике из оних грана производње у које је уведена, него и из оних где није уведена." (Карл Маркс, *Капитал*, стр. 356—357.)

(55) Према опату Роберту Малтусу, који је у своме делу *Essay on Population* (првобитни назив *Essay on the Laws of Population*) синтетизовао неке, у литератури тада већ постојеће ставове Т. Франклина, Џемса Мила и других аутора. Маркс о њему каже: (Закон опадајућих приноса — *С.Т.* и *Д.П.*) је 1815. године анектирао Малтус, и иначе мајстор у књижевним крађама (читава његова теорија о становништву је сраман плагијат)". *Капитал*, I, стр. 414 (нап.).

(56) О тобожњој опасности по Америку (према идеји да њу треба да чине WASP-i, односно »white-anglo-saxon-protestants«), услед брже стопе раста обојеног становништва. Вид.: U.S. Riot Commission Report: Report of the National Advising Commission on Civil Disorders Bentam Books, New York 1968, стр. 238, 243. и даље.

Постављајући питање и нудећи одговоре који су објективно одговарали најконзервативнијим друштвеним снагама, Роберт Малтус је започео дијалог са представницима других научних и идејних оријентација, током које су дискусије развијена још три релативно целовита приступа проблемима динамике становништва.

Касније класичари, наводимо пре свега Џона Стјуарта Мила, не стварају алтернативну теорију становништва, али веома успешно доказују нелогичност Малтусових тврдњи. Мада су доказима узведеним на основу индуктивне опсервације динамике и структурних промена становништва у Европи (али на тренутке и неким априорним ставовима) указали на неодрживост теорије чијим се творцем сматра Малтус, класичари и неокласичари нису позитивно опредељивали свој став према становништву.

Следећа два приступа становништву су заступљена у радовима класика марксизма. Иако они нису узајамно искључујући у потпуности, сматрамо да има основа да их третирамо одвојено. Први од њих је изражен у Енгелсовим радовима *Анти-Дирингу* и *Пореклу породице, приватне својине и државе* ⁽⁵⁷⁾ и може са најкраће резимирати као тврђење да између двеју врста производње (производње добара и производње људи) не постоје односи каузалног типа. Касније су марксистички писци покушавали да ово тврђење објасне тако што би независност двеју врста производње одредили путем детерминисаности двају временски сукцесивних периода једном од њих.

Други марксистички приступ се развија из много општијих, али и неодређенијих премиса него што су Енгелсове. Он се везује за Марковске текстове, нарочито за *Grundrisse* ⁽⁵⁸⁾, и мада није јасан у погледу односа према малтусовском проблему (али то не значи да је неодређен према тврђењима ове школе!), он даје основа за један научно исправнији однос према становништву. На овом месту задржаћемо се на оном приступу којег смо назвали класичним (и неокласичним), јер је то, у ствари, позиција са које је Марковић критиковао тада веома утицајне представнике малтусовског учења, а, с друге стране, сагледаћемо могући алтернативни марксистички приступ који, иако нецеловит, стоји на чврстим позицијама конфронтације не само са Малтусовим учењем него и са наведеним класичним. Ово не чинимо с намером да супротставимо или на било који начин упоређујемо два приступа, већ само зато што у другом видимо могућу алтернативу даљег развоја претходног приступа.

Сматрамо да овде није неопходно излагање Малтусових схватања о становништву, добро познатих још у време објављивања његовог *An Essay on Population*. Иако идеја о бржем порасту становништва од пораста производње средстава за живот није оригинална ⁽⁵⁹⁾, односно, она је у фрагментима постојала и пре наведеног Малтусовог дела, ипак

⁽⁵⁷⁾ Фридрих Енгелс, *Порекло породице, приватног власништва и државе, Изабрана дела*, т. II, „Култура“, Београд 1948, стр. 177, 285.

Овакво схватање детерминанти друштвеног развоја може се (развијено) наћи у: Радомир Лукић, *Основи социологије*, Београд 1964.

⁽⁵⁸⁾ Вид.: Карл Маркс, *Темељи слободе*, „Напријед“, Загреб 1974, стр. 25. и даље.

⁽⁵⁹⁾ Вид.: напомену бр. 55.

се као теорија везује за Малтусово име јер је у његовој интерпретацији стекла најширу афирмацију. Занимљиво је да Маркс као једнога од правих аутора наводи и Џемса Мила, оца Џона Стјуарта Мила. Вероватно је и ово питање било за Џона Стјуарта један од „изазова старије генерације“⁽⁴⁰⁾, изазова са којима се он целог живота сукобљавао, те стога није неочекивана чињеница да је управо његово дело послужило Светозару Марковићу као основа критике Малтусове теорије.

Најкраће исказано, суштина аргумената којима се оспорава учење Роберта Малтуса своди се на оспоравање полазних премиса закључивања⁽⁴¹⁾, али путем тврђења која не излазе из методолошког круга ових претпоставки. Другим речима, доказује се неоснованост садржаја претпоставки, њихова нетачност, али се оне у измењеном, негативном облику задржавају. Консеквентност критике је у њеном рушилачком виду, али после ове фазе у потпуности изостаје она нова синтеза, нова позитивна теорија. На овом се месту отвара поново питање онога што је већ названо „епистемолошким јазом“, са чије се друге стране налази марксистичко схватање развоја.

Налазећи у Чернишевског, а у крајњој линији и у Џона Стјуарта Мила⁽⁴²⁾ изражену сумњу у консеквентност Малтусових претпоставки, Марковић на терену и у методолошким оквирима грађанске теорије показује апсурдност премиса. Чак и без одбацивања поставке о удвостручавању становништва сваких 25 година (што одговара стопи прираштаја од око 28 промила), већ и са повећаном стопом од 3%, и са прихватањем деловања закона опадајућих приноса, закључује да су промене у производности рада које су нужне ради задржавања постигнутог нивоа задовољавања потреба минималне и мање од оних које технички развој стварно обезбеђују. Ово тврђење се доказује једноставним укључивањем у Малтусов модел позитивне промене у производности рада раније запослених произвођача. Пошто због закона опадајућих приноса контингент који се запошљава текуће године има нижу производност рада од раније запослених радника, по Малтусу би следио закључак да је сада количина хране по становнику мања него раније. Тај мањак представља ефекат негативне разлике у производности рада новопослених, подељен бројем становника. При томе се претпоставља непромењена про-

⁽⁴⁰⁾ *Essential Works of John Stuart Mill*, Bentam Books, New York 1971, Introduction — Max Lerner, стр. XI. *John Stuart Mill, Autobiography*, стр. 29.

⁽⁴¹⁾ Две премисе се могу изразити следећим низовима:
становништво: $A, A+B=2A, A+B+2C=4A, A+B+2C+4D=8A, A+B+2C+4D+8E=$
 $=16A$ итд.

производња: $AQ, AQ+BQ=2AQ, AQ+BQ+2C\frac{1}{2}Q=3AQ, AQ+BQ+2C\frac{1}{2}Q+4D\frac{1}{4}Q=4AQ$ итд.,
при чему су $A, B, \dots E$ годишњи прираштаји становништва, а Q коефицијент производности рада. (Светозар Марковић, цит. дело, стр. 157.)

⁽⁴²⁾ *John Stuart Mill, Principles of Political Economy*, Лондон 1867. (V издање): „У друштву чије благостање расте, становништво обично расте брже него што се развијају методи рада у пољопривреди, тако да храна поскупљује; међутим, постоје периоди са јаким тенденцијом ка усавршавању пољопривредне производње.“ . . . „У Енглеској и Шкотској пољопривреда од недавно расте знатно брже него становништво“ (т. II, стр. 268). „У неким другим земљама, а нарочито у Француској, бржи напредак пољопривреде него становништва је још очигледнији, јер иако пољопривреда споро напредује, сем у неколико покрајина, становништво напредује још спорије, и његово се умножавање даље успорава“ (стр. 269).

изводност рада раније запослених произвођача. Светозар Марковић показује да то није случај, и да производност њиховог рада расте. Повећање производње услед пораста производности већине (чак и уколико је пораст врло мали), обично је веће од смањења производње услед смањења производности рада нових радника. Упркос томе што је пад њихове продуктивности висок, релативно учешће новоуспослених је минимално, па је и друштвени резултат овог пада производности минималан. Иако је, дакле, стопа смањења производности много виша од стопе повећања производности, услед пондерисања различитим бројевима радника који стоје у односу 3 : 97, макро-економски ефекат промена се огледа у апсолутном повећању друштвеног богатства.

Марковићева критика малтусовских схватања овде не престаје. Он аргументовано доводи у сумњу и хипотезу о стопи прираштаја од 28 промила, која је због тада постојеће високе стопе морталитета захтевала логички корелат у виду емпирички нерегистроване високе стопе natalитета⁽⁶³⁾.

Наведене, као и многе друге моменте Малтусове анализе Светозар Марковић одбацује, и то не само у смислу тврђења и пројекција него и у смислу препорука. Најзад, Марковић истиче да „беда и патње људске долазе и долазиће од рђавог друштвеног устројства, а не од природних закона који управљају умножавањем људи и производа“⁽⁶⁴⁾. Критикуюћи са јасно одређених социјалистичких позиција једну теорију која је, иако то њен аутор субјективно није желео, постала један од стубова најреакционарнијих политичких филозофија, Марковић је дао значајан допринос борби против оних снага које су ову теорију афирмисале. То је практични, историјски и политички значај његове критике. Поново инсистирајући на томе да се његово дело не може сучељавати са Марковим, ипак можемо уочити да је научни значај ове доследне и у нашим приликама драгоцене критике малтусовства ограничен. Ова ограниченост произлази поново из општих методолошких претпоставки анализе и примене поступака формалне логике која карактерише не поједине, него све економисте до Марковске епохе. У томе контексту се недијалектичност приступа не може сматрати основом научног дисквалификовања, будући да су се многи у грађанској теорији неоспорени аутори користили, у основи, истом методологијом.

Изречена оцена о недијалектичности приступа захтева нека допушка објашњења. Такав се приступ очитује у томе што се имплиците прихвата претпоставка о производњи уопште и становништву уопште. Одбацивање Малтусових теза је резултирало у тврђењу да производња расте брже од становништва, у тврђењу које је емпирички исправније, али научно и методолошки исто тако неисправно као и оспорено. Додуше, последња реченица сачуваног текста *Начела* (I део) указује на значај по-

⁽⁶³⁾ Савремена демографска експлозија има корене пре у опадању стопе морталитета него у подизању стопе natalитета услед економског благостања. О овом питању вид. исцрпно: Зоран Пјанић, *Проблем становништва у економској теорији*, „Нолит“, Београд 1957, стр. 93—94.

⁽⁶⁴⁾ Светозар Марковић, цит. дело, стр. 200.

требе сагледавања других компонената („друштвено устројство“), али нам се чини логичнијим тумачење да је Марковић овим желео да укаже на нужност историјске верификације основних тврђења, уместо да своја основна тврђења изведе из анализе друштвених услова.

Недоречени покушаји везивања Малтусовог проблема за капитализам, додуше, постоје: налазимо их како у Мила тако и у Марковића⁽⁴⁵⁾. Но, иза њих не стоји онај радикални корак који ће сваку анализу везивати за конкретне друштвене односе, класну структуру капиталистичког друштва. Везивање за конкретно није за конкретно као појавно, конкретно као почетак, него конкретно као резултат сазнате суштине, конкретно као јединство многоструког, конкретно као завршетак процеса сазнања и уједно почетак новог⁽⁴⁶⁾.

У анализи коју Светозар Марковић није могао избећи, јер је то био владајући и општеприхваћени метод економске науке, становништво се дефинише искључиво, а не логички — као број становника на одређеној територији, а не као јединство многоструких друштвених односа. Исти је случај са производњом: у питању је динамика појавног, квантитета, а не динамика унутрашњих логичких одређеница производње. Стога такав методолошки приступ, и поред неспорног научног реализма и неапологетског односа према феноменима капиталистичког друштва (као функције идеолошких опредељења аутора), ипак остаје у сфери функционалног.

*др Светислав Табориши
Дејан Поповић*

РЕЗЮМЕ

Економическе воззрения Светозара Марковича

Дело Светозара Марковича нельзя рассматривать в отрыве от времени, в котором проходила его творческая деятельность, а также нельзя забывать обстоятельство, что умер он весьма молодым, на 29 году жизни. Трудно согласиться с категорической классификацией этапов развития идейных мировоззрений Светозара Марковича, данной Х. Писареком (от либерализма, через революционный демократизм, до марксизма), принимая во внимание, что во время Марковича марксизм еще формировался.

Широко намеченный план изучения Светозара Марковича требовал соответствующего развития общих методологических принципов. Общая относительная неразвитость научной (экономической) методологии привела к тому, что Маркович в своих экономических трудах применял метод, являвшийся недостаточно адекватным для его общественно-политических

⁽⁴⁵⁾ Вид.: J. S. Mill, цит. дело, т. II, стр. 276—280, а још експлицитније: Светозар Марковић, цит. дело, стр. 191. и даље.

⁽⁴⁶⁾ „Конкретно је конкретно зато што је оно сједињење многих одређења, дакле јединство многоструког. Због тога се оно у мишљењу појављује као процес сједињења, као резултат, не као полазна тачка, мада оно јест збиљско полазна тачка, па стога и полазна тачка опажана и представа.“ Карл Маркx, *Темељи слободе*, стр. 26—27.

воззрений. Маркович, хотя и принимает содержание социалистической мысли, включая и „Капитал“ Маркса, но сохраняет старый формально-логический арсенал суждений, свойственный авторам до Маркса. В его методе доминируют индуктивные утверждения, которые при этом не находятся в органической связи с дедуктивными элементами в учении.

Исходя из базичной предпосылки богатства, Маркович не был в состоянии открыть сущность капиталистической эксплуатации в своих „Началах“. В статье „Что такое рабочий день?“ Светозар Маркович, придерживаясь текста „Капитала“, обнаружил процессы извлечения стоимости, сделав шаг вперед к пониманию сущности капиталистической эксплуатации. При этом он имел в виду лишь создание абсолютной, а не иносительной прибавочной стоимости.

Последняя часть статьи посвящена вопросам народонаселения — комплексу, которому экономическая мысль того времени уделяла большое внимание. Принимая во внимание, что наша экономическая литература тогда обходила этот вопрос, значение Светозара Марковича еще более возрастает, ибо его критика учения Мальтуса, хотя и не представляла оригинальную научную критику данных взглядов, но в наших условиях открывала глаза на несостоятельность реакционерной теоретической и политической теории о народонаселении.

SUMMARY

Svetozar Markovic's Economic Views

Svetozar Markovic's work should not be considered out of the context of the time when he worked either without the fact that he died very young at age of 29. The categorical classification of developing stadiums of his orientations, given by H. Pisarek, cannot be accepted (from the liberalism, through revolutionary democracy, to Marxism), because the Marxism was still in the period of formation during his life.

The wide concept of Svetozar Markovic's research required adequately developed general methodological principles. The general relative undevelopment of the scientific (economic) methodology led Markovic to apply in his economic texts a method not sufficiently adequate to his socio-political orientations. Although accepting the contents of the socialist thought of his time, including Marx's «The Capital», Markovic retained old formally logical instruments characteristic for pre-Marx authors. Inductive conclusions prevailed in his method but were not in the organic link with deductive elements in his study.

Starting from the basic premise of wealth, Markovic was not in the position to reveal the essence of the capitalist exploitation in his «The Principles». He discovered the process of accretion of value in his article «What is a Worker's Day?», holding to the text of «The Capital», and made a step forward to the comprehension of the essence of the capitalist exploitation. There he paid attention only to the producing of absolute value added, and not to the relative one.

The last chapter deals with questions of population — a complex much dealt with by the economic thought of earlier time. As the economic literature from our soil had neglected this question up to that time, Svetozar Markovic's significance is undoubted, for although his criticism of Maltus' teaching did not represent an original scientific criticism of such views, it prevented reactionary theoretical and political views on population.

RÉSUMÉ

Les vues économiques de Svetozar Marković

L'œuvre de Svetozar Marković ne doit pas être examinée en dehors du contexte de la période dans laquelle il travaillait à ses ouvrages ni sans tenir compte du fait qu'il est mort très jeune, à l'âge de 29 ans. On ne pourrait pas admettre la classification catégorique des étapes de développement des déterminations idéologiques de Svetozar Marković qui a été formulée par H. Pisarek (à partir du libéralisme, par la démocratie révolutionnaire, jusqu'au marxisme), eu égard qu'en son vivant le marxisme n'était pas encore formé.

L'objet des recherches de Svetozar Marković largement conçu exigeait des principes méthodologiques généraux développés correspondants. Le sous-développement relatif général de la méthodologie scientifique (économique) a eu pour conséquence que Marx a adopté dans ses textes économiques une méthode insuffisamment adéquate à ses déterminations socio-économiques. Quoiqu'il se conforme au contenu de la pensée socialiste de son époque, le *Capital* de Marx y compris, toutefois Marković a conservé les anciens instruments formels logiques, caractéristiques pour les auteurs qui ont précédé Marx. Dans sa méthode dominant les conclusions inductives qui, cependant, ne sont pas en rapport organique avec les éléments ductifs dans la doctrine.

En partant de la prémisse de base de la richesse, Marković n'était pas en état de écouver l'essence de l'exploitation capitaliste dans ses *Principes*. Dans l'article *Qu'est-ce que la journée de travail?* Svetozar Marković à remarqué, tout en observant le texte du *Capital*, les processus de la fécondation de la valeur, en franchissant un pas de plus vers la notion de l'essence de l'exploitation capitaliste. A cette occasion il n'a tenu compte que de la production de la plus-value absolue et non point de la plus-value relative.

La dernière partie du texte est consacrée aux questions de la population — complexe dont s'est beaucoup occupée la pensée économique de la période antérieure. Eu égard que la littérature économique qui s'est développée dans notre milieu jusqu'à cette époque avait négligé cette question, l'importance de Svetozar Marković est incontestable, car, malgré que sa critique de la doctrine malthusienne ne représentait pas une critique scientifique originale de ces conceptions, elle empêchait, dans nos conditions, le développement des vues théoriques et politiques réactionnaires sur la population.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И КРИТИКА БИРОКРАТИЈЕ

1. — У обимним списима које је Светозар Марковић оставио међу најозбиљније теоријске доприносе спада његова критика бирократије. Потреба да нешто учини не би ли се озбиљно изменила природа друштвено-политичког бића Србије његовог времена, чињеница што се, радећи у новинарству, непрестано сусретао са практичним проблемима своје земље, биле су довољна подлога да се Марковић лати прво анализе друштвено-економско-политичке ситуације, а потом и конструисања визије новог друштва слободних, равноправних личности.

Оправдано се може рећи да се целокупна политичка идеја Светозара Марковића темељи на критици бирократије, по његовом мишљењу основне кочнице развоја друштва; паразитског слоја који „сише срч народу” и води га у економску и политичку пропаст. Да би се могла разумети његова критика потребно је имати у виду време у којем је живео — политичка и економска збивања у Србији друге половине XIX века, услове специфичне првобитне акумулације капитала и политичку оријентацију Светозара Марковића.

2. — За почетак Марковићевог пуног теоријског и практичног ангажовања обично се узима његов спис из 1868. године „Српске обмане”. То је време непосредно после убиства кнеза Михајла Обреновића, за чије владавине Србија у пуном замаху доживљава низ промена. У то време првобитне акумулације капитала разбија се патријархално, затворено српско село темељено на натуралној привреди породичних задруга. Заједно са новцем који се слива у градове, у њих прелази и центар политичког живота. Реорганизација целокупног политичког апарата, увођење бирократије — административног стуба монархије и основног узрочника специфичне акумулације капитала у Србији XIX века, до краја разара сеоску самоуправу. Уместо власти народног вође, „вожда”, владар новог типа, по узору на неке развијеније земље Европе (не треба заборавити да је Михајло Обреновић одајан у време Милошевог изгнанства) темељи своју власт на симбиози модерних европских узора и традицији источњачког деспотског вође. Дух промена из 1848. године захватио је Михајла Обреновића онолико колико је, учинивши уступак ка европским збивањима, чврсто остао на темељима строго централизоване

власти која је, истини за вољу, менталитету ондашње Србије одговарала више од неразумљивог либералног таласа са севера (1).

И поред промена које су се у њој одвијале, Србија је још увек била типично аграрна земља. Иако је између 60-тих и 70-тих година прошлог века у њој потпуно завладала новчана привреда и развила се спољна и унутрашња трговина, а страни капитал почео да показује интересовање за малу, засталу земљу у развоју, у Србији се пољопривредом бавило још преко 90% становништва (2). Сходно томе, индустрија је, такође била слабо развијена (3). Танак слој грађанства такође се тек развија. По неким ауторима, у радничку класу тог доба више су спадали шегрти и калфе у занатским радњама, него класични радници, оптерећени непосредним аграрним пореклом, запослени у малобројним фабрикама.

Величина пометње коју су изазвали нови односи може се сагледати само уколико се зна какав је био начин живљења српског сељака, вековно затвореног у економски и друштвено самодовољну институцију каква је била породична задруга.

Бавећи се натуралном привредом њени су житељи, на бази полне поделе рада производили за свој живот и рад скоро све потребне артикле. То је и била основа њихове економске а самим тим и политичке аутономије. Сеоска општина, најшири круг бављења политичким живљењем српског сељака, управо због аутономије својих чланова, морала је бити заснована на принципу једнакости и издвајања само путем ауторитета задобијеног испуњавањем свих услова строгог патријархалног вредновања. Упливом новчане привреде и административном реорганизацијом — преношењем права далеко од сељака у још даље градове, рушила

(1) Стварање владалачке власти започето са Карађорђеом завршено је 1830. године, када је Porta признала Милоша Обреновића за наследног кнеза. Он је то фактички већ и био — неограничен господар, без икакве могућности контроле. Једина опозиција, народна скупштина, то и није била, пошто су њени чланови, нахијске и кнежинске старешине, директно зависиле од кнеза.

Стварајући јаке сопствене финансијске изворе прикупљањем пореза и царине и монополисањем извоза, Милош је створио јаку централизовану власт. Ово је временом изазвало незадовољство и старешина и сељаштва, првих јер су живели у сталној несигурности, а други пре свега због полудеудалног система у којем су живели (обавеза кулучења кнезу и јавним службеницима), и монополом градског становништва над трговином која је била привилегија градских еснафа.

(2) По попису из 1866. године, пољском привредом бавило се 90,08% становништва, занатима 5,32%, трговином 1,54%, а свим осталим 3,06% становника. Отприлике у то време и нешто раније, у градовима је живело 6,5% целокупног становништва Србије. (Подаци из Д. Лапчевих: „Историја социјализма у Србији”, стр. 8. и 10.)

(3) Средњом XIX века у Србији постоје два индустријска предузећа, топioniца у Крагујевцу и барутана у Страгарима. Први рудник отворен је тек 1874. године у Мајданпеку. За њим се релативно брзо отвара низ других, углавном у рукама страног капитала.

Релативно брзо развија се пиварска индустрија: прва фабрика пива отворена је у Београду 1850. године, а за њом се нешто касније оснивају пиваре у Јагодини и Чачку. Млинска индустрија јавља се 1863. године када и први парни млин.

Седамдесетих година отвара се у Београду државна фабрика сукна и одеће за војску, а затим и фабрика туткала, свећа и сапуна. Крајем 30-их година у Србији је било око 2.000 трговачких радњи. 1866. године забележено је постојање 75 заната. (Према: Т. Кацлеровић: „Прве самосталне радничке организације у Србији”, стр. 8—9).

су се два стуба на којима је вековима почивало српско село: породична задруга, дакле аутономија произвођача, и сеоска демократија — једини начин политичког живљења којем су били вични. За просечног сељака, дакле за далеко највећи део становништва те су промене биле равне катаклизми. Тим пре што сељак, због слабо развијене индустрије није видео своју социјалну перспективу у пролетаризацији и запошљавању у градовима (4). Слаб развој индустрије показивао је, да се за разлику од европских токова првобитне акумулације, новац сливао, не у руке све јаче и утицајније буржоазије, већ, преко чиновничких плата, у руке бирократије и трговаца. Суочени са недовољно развијеном производњом у сопственој земљи, они су даље новац пласирали на страна тржишта, пре свега за потребе бирократије, слоја обдареног ситносопственичким интересом и новим ђифтинским менталитетом такмичења у голој материјалној сфери. Управо због свега овога Светозар Марковић своју критику бирократије и заснива на оштрој критици слоја који двоструко не служи интересима народа: ни у политичкој, ни у економској сфери.

У Србији тог доба јача још један слој — интелегенција. Тај, такође малобројан слој, одељен дубоким јазом од осталог дела необразованог народа, настао је углавном школовањем у иностранству деце имућних породица. После неколико година проведених „на наукама” враћали су се млади људи заслепљени једном другом средином, начином живота и схватањима. Сходно оном што су прихватили, вративши се у земљу, „новопечени” интелектуалци опредељивали су се за две струје: либералну која је прихватајући неке елементе европског либерализма свог доба настојала да заосталу аграрну Србију претвори и модерну грађанску државу утицајне народне скупштине и развијених личних слобода, и, другу, која се политички васпитала по социјалистичким круговима Петровграда, Париза, Лозане и Женева, чији су циљеви били још даљи од буржоаског просперитета по западном узору. Ова струја, чији је најизразитији представник Светозар Марковић, обећавала је много веће буре која би угрозила не само монархију, него и либерале. Због тога је и у једним и у другим убрзо имала природне непријатеље.

Србија друге половине XIX века била је котао у којем су врела сва ова струјања, а њихови припадници су се, без обзира на циљ којем су тежили, подједнако позивали на тада омиљену паролу „опште народно добро” (5). Овакве прилике уз менталитет већине становништва навели су Светозара Марковића да у један мах констатује: „Ја сам казао да је српски народ патријархалан а не демократски ... код нас има

(4) Као да су се све силе у друштву уротиле да село, пропадне. Веселин Маслеша наводи као носиоце првобитне акумулације — процеса који је значајно крај натуралне привреде, распад породичне задруге и економско пропадање села — кнеза, трговце, бирократију и државу. (Видети: В. Маслеша: Светозар Марковић, стр. 40).

(5) По Веселину Маслешу политичку структуру Србије сачињавали су: конзервативци — представници бирократије, либерали — представници једног дела интелегенције и чаршије. Омладина која је обухватала интелектуалну омладину, и династичке странке које су имале извесног утицаја у сељачким масама, на основу извесних традиција и патријархалне везаности из доба Првог и Другог устанка. (В. Маслеша: Светозар Марковић, стр. 54).

само клица из којих се може развити демократија, а исто тако из њих се може развити и деспотизам...” (6).

3. — Ако би се могла у неколико речи сажети анализа ситуације у Србији, како ју је дао Светозар Марковић, дефиниција би гласила: основни узрок пропадања сељаштва, узурпирања власти и спречавања даљег развоја земље и слободе њених грађана има узрок у једном злу — бирократији.

Бирократско уређење, по дубоком Марковићевом убеђењу потпуни је промашај у земљи каква је Србија, чије су специфичности неспојиве са западним моделом државног уређења. Уместо да се даље развијају традиционалне српске демократске установе поникле на селу, тражи се узор у средини која је историјски, економски и културно потпуно различита. То је собом донело два зла: рушење традиционалне демократије и аутономије српског села, и рабање бирократског слоја — паразита који са једне стране живе на рачун „народног зноја”, а са друге тог истог сељака која га издржава гура у економску и друштвену пропаст (7).

Тежећи да супротност између радничке класе (тј. класе оних који раде) и бирократије што више истакне, Марковић говори о сељаку — пролетеру, а појам капиталисте (тј. нерадне класе), код њега је везан за оне који „живе на туђ рачун”. Тако уводи специфичан тип супротности између рада и капитала, супротстављајући сељака — основног носиоца друштвене производње „чиновнику” — бирократи, и тако проширује појам најамног радника на радног човека уопште, а капиталисте на оног који на било који начин живи на рачун туђег рада.

Бирократија је оружје којим се династија служи да би учврстила своју власт. Уместо да јој то онемогући у име начела које је истакла, либерална странка бојећи се дубљих промена које би угрозиле интересе грађанског слоја које заступа, радије подржава монархију, залажући се за уске слободе унутар експлоататорског система. Зато је Марковићева критика бирократије, заправо оних који живе на рачун радног народа — сељака, тространа и односи се на критику монархије, либералне странке и бирократије.

4. — Марковић је био оштар противник монархије („Онај који хоће и слободу и династију, или лаже или не зна шта говори” — Критика на Младу Србадију). Он јој додуше признаје историјску нужност, али њено постојање везује за губитак слободе: јачање државе, бирократије и великосрпске идеологије.

Владалац је за Марковића завршна фаза развоја старешинске власти. Историјски развој формирао је три типа старешине: „вожда”, господара и владара.

(6) Светозар Марковић: Видовданској господи, Сабрани списи I, стр. 143.

(7) В. Маслеша то овако формулише: „До појаве капитала као главне класне опозиције сељачким и радним масама уопште, бирократија заједно са „отменним” трговцима, представља у периоду првобитне акумулације класног експлоататора, који акумулира капитал и односи скоро сав сељачки вишак вредности... нема никакве сумње да је та акумулација вршена на штету сељачких маса, да је тај привредни напредак истовремено значајно сељачки назадак, и да је кроз тај процес морало доћи до супротности између бирократије и народа”. (В. Маслеша: Светозар Марковић, стр. 29).

Као и у других народа, каже Марковић, и у Србији се владар развија из војничког вође. Дуго ратовање са Турцима условило је све већу важност војвода и народних вођа које су се истакле као добри ратници (8). Добијајући сразмерно највећи део плена они су и економски почели да се уздижу изнад осталих чланова друштва. Осим тога, ратне околности су захтевале извесну централизацију одлучивања. Прве вође нису биле познате даље од своје средине а ширина простирања њихове моћи зависила је искључиво од њихових личних способности. „Као код свију првих господара и његова је власт била сасвим неодређена — управо је зависила од саме његове личности: колико је могао да заузме и колико је умео да употреби“ (9).

Вођу овог типа Марковић везује за време првог српског устанка, онда када и настају први елементи централистичке власти. Иако је власт вође била испарцелисана, имала је све елементе централизоване моћи одлучивања.

Све јача власт вођа огледала се у свим пословима њихових општина, а почела се јављати и тенденција да сви аутономни господари сачувају власт за своју породицу, иако то још није било типично (10).

Ратна опасност више уједињује општине и њихове вође него нека нарочита снага и ауторитет било којег од њих. Из осећања опште угрожености рабала се потреба за кохезијом, а по принципу централистичке власти потреба за једном личношћу на врху. То је време прелаза вође, „вожда“, у господара. Процес је започео у време Караборђа Петровића а довршио се доласком на власт Милоша Обреновића.

Демократске установе чију суштину већ мења појава вође, сасвим губе своју основну функцију појавом господара. Централизујући и приватизујући власт уз помоћ људи које је сам уздигао, па му они дугују и оданост и покорност, владар ствара прве елементе државе као организованог апарата владајућих. Ничу представници прве бирократије — чиновници, војници, свештеници, као привилеговани слојеви. „Уопште подела рада у друштву која производи нека „виша“ и „нижа“ занимања показала се као врло штетна“ каже Марковић, анализирајући одвајање владајућих слојева од обичног народа.

Овај се процес у потпуности развија претварањем господара у владара. Трансформацију прати увођење бирократије-слоја без којег је немогуће одржање владара-монарха који оваплоћује коначан процес отуђења власти од народа (11).

Чим се монархова власт учврстила, почела је да ради на ширењу граница. Дотадашње друштво које се и само дуго борило за слободу почело је да показује освајачке претензије. Идеја великокрпства по Марковићу представља идеологизирани вид апетита за туђим територијама.

(8) Светозар Марковић: Србија на истоку, Сабрани списи III, стр. 158.

(9) Ibidem, страна 158.

(10) Ibidem, страна 159.

(11) Ibidem, страна 162.

На овој линији су се среди конзервативни заступници монархистичких струја и либерали⁽¹²⁾.

5. — Вишеструки су разлози Марковићеве врло оштре критике бирократског слоја. Они би се могли довести у везу са његовим схватањем улоге науке и образованих људи, категоријама производног и непроизводног, корисног и некорисног рада, које уводи први пут се озбиљно бавећи политичком економијом, и са гледиштима о друштвеном и државном уређењу.

Науци је Светозар Марковић придавао значај кључног покретача акције у средини пуној незнања какву је представљала Србија. Полазећи од тога да „сав развитак народа у свим гранама зависи поглавито од његовог умног развитка“ Марковић са ове тачке замера бирократији бар две основне ствари: да су образовани људи који раде у чиновничком апарату, служећи монархији потпуно искренули своју основну мисију — упознавање народа са сопственим објективним положајем, и указивање на прави пут ка измени стања, и да се, због мноштва привилегија које собом носи овај позив, готово целокупна потенцијална интелигенција окреће „чиновничким“ занимањима, запостављајући друге професије далеко значајније за општи развој друштва⁽¹³⁾. Непосредна последица тога лежи у заостајању свих грана производње, дакле назадовању целокупне привреде.

Историјска је чињеница да је административно уређење државе захтевало образовани административни апарат. Стицајем околности гро образованих Срба најмњених за овај посао живео је преко Саве и Дунава, у Аустрији. За Марковића је то било аргумент више да је погрешно окретати се нечему „са стране“. Заиста, доносећи менталитет по узору на средину у којој су живели, аустријски Срби су уносили начин живљења сувише претенциозан за једну сиромашну средину.

Али је њихов основни „грех“ лежао у природи посла који су обављали.

У обимном Марковићевом делу тешко је наћи места где он не мисли лоше о администрацији уопште, и где је не изједначује са бирократијом. Ово се може разумета тек када се схвати његова подела на производни и непроизводни, користан и некористан рад.

Производни рад по њему је само онај који у крајњој линији ствара или помаже да се створе материјалне вредности⁽¹⁴⁾. Сходно томе,

(12) Марковић се националним питањем није много бавио, нарочито у односу на остале проблеме о којима је писао. Свој став о националном питању најизразитије је поставио критикујући све јаснији национализам Уједињене омладине српске. Ту је почео са раскринкавањем великосрпске патетике, идејом да се и у народу где је нарочито гајен култ слободарства може развијати националистичко-освајачке претензије. Ову његову идеју касније је разрадио Димитрије Туцовић, пре свега у свом спису „Србија и Арбанија“.

(13) Св. Марковић: Српске обмане, Сабрани списи I, страна 163.

(14) По Марковићевој дефиницији: „... ми само оне радове узимамо као економски производне, који у крајњем резултату свом стварају или помажу да се створи материјални производ. . . Непроизводан рад зове се онај који производи само непосредну наслалу, а не увеличава ни на који начин — ни посредно ни непосредно — средства за производњу материјалних добара. . . Први рад увеличава производну снагу друштвену, други је не увеличава већ је умањава.“ (Св. Марковић: Начела народне економије, Сабрани списи IV, стр. 179.

непроизводни служи да се дође до „непосредне насладе“, а ни на који начин не увећава производну снагу друштва. Он је напротив, смањује ⁽¹⁵⁾. И користан и некористан рад разликују се по томе да ли пројужавају и увећавају „народно богатство“ тј. национални доходак, или га смањују.

Новчана надокнада је у Србији први пут институционализована увећењем гарантованих плата чиновницима. Пошто је њихов рад непроизводан, они по Марковићу тај новац и не зараде, па га однекуд треба набавити. То је, разуме се, могуће само од оних чији је рад производан, значи од сељака.

Да би убрала за ово потребан новац држава намеће сељаку нове новчане обавезе. Немогавши да их оствари на време, сељак се задужује код зеленаша уз високе камате. Уместо да својим радом увећава своје и национално богатство, сељак је приморан да га растаче, са једне стране на издржавање бирократије, а са друге у руке зеленаша ⁽¹⁶⁾.

Разумљиво је отуд што је положај села све тежи уколико више јача бирократија. Марковић, иначе склон аскетизму, посебно замера бирократији на њеној незајажљивости када је реч о материјалним добрима. Не обазирјући се на материјалне могућности средине у којој живе, чиновници „по узору на Европу“ троше читава богатства за куповину непотребних луксузних ствари. Потрошачки менталитет индустријски развијене средине кобан је за неразвијену Србију. Пре свега јер развија још један паразитски слој: трговце ⁽¹⁷⁾. Да невоља буде већа неразвијена индустрија не може да задовољи прохтеве за луксузном робом, она се увози из иностранства, па земља тако дефинитивно сиромаша, јер се њен производни рад одлива у друге националне економије. Тако бирократија двоструко економски експлоатише, узурпирајући производни рад, а потом га извозећи изван граница сопствене националне економије ⁽¹⁸⁾. Земља остаје заправо све сиромашнија ⁽¹⁹⁾.

Могућност рушења бирократског слоја Марковић је видео у дубоким друштвеним променама: у децентрализацији власти што је подразумевало не само рушење монархије него и целог капиталистичког по-

⁽¹⁵⁾ Ibidem, страна 179.

⁽¹⁶⁾ Високе камате које су у најдрастичнијим случајевима износиле и три пута више од позајмљене суме, богате слој зеленаша а читава села стављају у зависан положај — не само економски него и политички. Познати су били случајеви да задужена села гласају за странку којој су припадали зеленаши.

⁽¹⁷⁾ Заиста се не може занемарити чињеница вртоглавог умножавања трговаца: 1836. године било је 2.000 трговинских радњи, а 1890. године — 9.422.

(Вилети: Триша Кацлеровић: Прве самосталне занатске организације у Србији, стр. 10).

⁽¹⁸⁾ Светозар Марковић: Начела народне економије, Сабрани списи IV, страна 182.

⁽¹⁹⁾ „Умањењем сеоског капитала, производња сеоска, то ће рећи цела производња у Србији (јер индустрије немамо), умањава се. У размени са странцима за њихове производе (наш рад не треба им јер они имају и више радника и способнијих радника од нас), а све више дати новца, и задуживати се код њих. Ето зашто је код нас постојана оскудица у новцу и постојано задуживање сељака. ЕТО ЗАШТО СЕ КОД НАС ОБРАЗУЈЕ ПРОЛЕТАРИЈАТ БЕЗ КАПИТАЛИСТА! Ето зашто сељак код нас има у обичним околностима само толико да се исхрани...“ (Св. Марковић: Наш економски напредак, Сабрани списи II, стр. 204.)

ретка, у учешћу народа у свим облицима олућивања. Општинска самоуправа, формула помоћу које је, оживљавајући старе патријархалне демократске институције српског села, сматрао да се може прескочити цео један систем и засновати специфичан тип социјализма, за Марковића је кључ за уређење свих односа и државних и друштвених послова које обавља бирократија ⁽²⁰⁾.

6. — Потребно је имати у виду специфичност многих појмова које је Марковић употребљавао, а међу њима и појма „партаје“. Поред онога што данас подразумевамо под политичком партијом, он негде говори о бирократској партији (дакле изједначује слој и партију) а у „Критици на Младу Србадију“, дајући савете какав треба да буде омладински лист, сматра да треба да буде гласило „извесне партаје, извесне боје, или, што се обично зове, лист тенденциозан“ ⁽²¹⁾. Ту изједначује партију и идеологију.

Без обзира на ове, за нас вероватно ригорозне грешке, Марковић је врло јасно дефинисао политичку партију, пре свега критиком партија свог времена. „Права“ партија је по њему демократска организација широких, општедруштвених интереса ⁽²²⁾. Смисао демократијности он види у опредељењу партије за ставове грађана који сами нису ни у каквој партији. Само на тај начин, по његовом мишљењу, партија може да обезбеди заступање неких општијих, од интереса поједине класе или слоја, заштићених циљева.

Ову констатацију о отуђености демократије већ самим организовањем у партије, Марковић поткрепљује захтевом за слободом штампе као јединим могућим начином да чланови друштва искажу своје мишљење и чују истину ⁽²³⁾.

Откуда то? Неук, необразован народ који се бори за голу егзистенцију обично нема шансе да се темељитије удаби у државне послове, а ни сам систем, онако како је постављен, за то не даје озбиљније услове. Неупућен, необавештен, грађанин ће често поклонити поверење погрешној партији. Управо због свега овога, за Марковића није довољно што је нека партија изабрана по вољи народа, него њен смисао и оправданост тражи у садржини њене акције ⁽²⁴⁾.

Напредна партија је само она која јамчи народу „за његов умни и материјални развитак“, а и дела тако да се он и остварује. А да би све то било могуће, потребно је јавност рада, тојест, „да сви закони и све установе буду подложне критици, а за то је неопходно да сваки члан друштва има право да каже своје мишљење о њима“ ⁽²⁵⁾.

По мишљењу Светозара Марковића, нити је политичка ситуација у Србији дозвољавала јавност рада и слободу говора и штампе, нити је

⁽²⁰⁾ Детаљно о овоме: Св. Марковић: Откуда долази наша сиромаштина, Сабрани списи III, стр. 231.

⁽²¹⁾ Св. Марковић: Критика на Младу Србадију, Сабрани списи III, стр. 95.

⁽²²⁾ Св. Марковић: Српске обмане, Сабрани списи I, стр. 156.

⁽²³⁾ Ibidem, страна 156.

⁽²⁴⁾ Ibidem, страна 156.

⁽²⁵⁾ Ibidem, страна 157.

постојала партија која би заиста заступала народне интересе. Напротив, и партија која је тада изгледала најнапреднија — либерали, служила је интересима далеким просечном грађанину Србије. Управо због тога нигде његово перо није било бриткије него у критици либерала.

Због тога што је мало пажње обраћао на индустријски капитализам (из разумљивих разлога) Марковић је у сагледавању друштвеног бића либералне партије запоставио истраживање њених класних корена. Ова је партија заправо представљала заговорника младе српске буржоазије, па је, с обзиром на прилике у којима је деловала морала да спаја, са једне стране идеолошке тековине 1848 године, захтевајући личне слободе и парламентарно уређење, а са друге, прилагођавајући се приликама које би и њу покосиле да се озбиљно успротивила централизованог монархији, да ствара компромисе са режимом који је угрожавао основне интересе младе, нејаке буржоазије.

У тој чињеници и лежи одговор на понашање либерала. Они се јесу залагали за извесне буржоаске тековине свакако напредне у односу на традицију источњачког деспотизма која је вукла дубоке корене и била јака и у бирократско организованој држави. Да се Србија могла уредити по начелима либерала, личила би на неку од развијених европских земаља; можда са монархом, али омеђеним парламентом, можда са бирократијом, али обезличеном и наоко мање утицајном због већих (правних) слобода.

Низ историјских и економских прилика које су онемогућавале Србију да се развија попут других европских земаља, онемогућавале су и либерале, и, штавише терале их у савезништво са монархом, против чијег су апсолутизма били већ по својој класној суштини. Нејаки као и класа коју су представљали нису могли победити. Зато су изабрали компромис.

Природно да су крајњи циљеви либерала били једнако различити од Марковићевих, као и крајњи циљеви монарха. Он је био заступник апсолутизма, дакле и поред свих промена, одлике једног преживелог система какав је већ био источњачки феудални деспотизам, а либерали су захтевали буржоаску државу јасних буржоаских начела, без којих њихова класа није могла јачати. Марковић је пак, критикујући ову феудално-буржоаску мешавину стремио даље — социјализму.

Не разумевајући довољно класну суштину понашања либерала, Марковић им је замерао да су лицемерни, кукавице, недоследни. Није им могао опростити подришку коју су давали бирократији, хватајући се за њу као за једну од ретких тековина налик на буржоаски уређену државу. Да су либерали могли мењати нешто у вези са бирократијом, они би јој одузели оне привилегије које су је чиниле носиоцем акумулације капитала, па би то доделили својој класи. По природи прилика били су противници њеног тренутног положаја и поборници његовог постојања. У том смислу су, да би уништили „господство чиновника“, либерали захтевали слободу штампе и народну скупштину ⁽²⁾.

⁽²⁾ О целокупној атмосфери и догађајима у Србији видети изврвну књигу др Васе Чубриловића: „Историја политичке мисли у Србији XIX века“ и Слободана Јовановића: „Политичке и правне расправе“.

Иако су се на томе нашли на истој линији са Марковићем, њихови су интереси били сасвим различити, готово исто онолико колико су се разликовали од интереса монарха. Најзад, било је речи о три струје различитих класних позиција: монархистичка, која је почивала на феудалној традицији, буржоаска, изражена кроз либералну партију, и социјалистичка, коју је предводио Светозар Марковић.

7. — Тешко је писати о Светозару Марковићу а не бити пристрасан. Пристрасност је болест којом се обично заразе они који проучавају неку изразиту личност. Осим тога, Марковић је привлачна мешавина литерате, политичког радника и теоретичара који недостатак дубљег знања надокнађује речитошћу и оштрим непосредним запажањима. Зато он изгледа наиван када се чита после Маркса — његовог савременика, а у исто време, бар по својој критици бирократије он не заостаје за јачином Марксових критика.

Уз остале, између њих двојице постоје и ове разлике: Маркс је о бирократији писао највећим делом као о једној апстрахованој друштвеној категорији. Његова критика бирократије представља у ствари део критике целокупне Хегелове теоријске конструкције.

Марковић је био и плићи и непосреднији. Њега је занимао непосредан, практични проблем постојања једног слоја у датој друштвено-економско-политичкој ситуацији. Он није знао све оно што је Маркс знао, иако га је очигледно читао ⁽²⁾. Баратајући са материјалним показатељима конкретне постојања бирократског слоја, понесен пре свега постојећом ситуацијом, начинио је теоријску целину у вези са практичним проблемом.

Код Светозара Марковића бирократија је непосредан политички проблем и он је тако и третира. Њен је развој јасан: уместо да се ослони на народ и народне демократске установе, режим се окренуо чиновништву, не би ли уз његову помоћ даље учврстио сопствену власт. Лојалност бирократије обезбеђује се привилегијама. Налазећи се и сам на власти, бирократски слој дела у корист режима, али и у име својих парцијалних интереса. Уместо једног „тиранина“ добијају се два — монарх и бирократија. Уместо једног, постоје два извора експлоатације, који рабају онај трећи-трговце.

По Светозару Марковићу једина могућност уклањања бирократије лежи у непосредној акцији народа, у обарању система. Да би до овога дошло, потребно је „просветлити“ народ, дати му одређено образовање и могућност увида у државне послове. Ту је улогу требало да одигра српска интелигенција. Она је међутим изневерила Марковићева очекивања узимајући за узор и циљ оно што је и у другим европским земљама одговарало буржоаском слоју из којег је и поникла.

⁽²⁾ Хенрик Писарек у књизи „Филозофија Светозара Марковића“, наводи 18 дела Маркса која је Марковић познавао.

Враћање уназад, окретањем сељацима и традицији српског села, покушај да се прескочи цео буржоаски систем и створи нека врста аграрног социјализма представљао је утопистички потез. Зато он и није остао ништа друго до покушај стварања једне теоријске конструкције.

Везаност Марковића за патријархалну прошлост своје средине и поред ограђивања од чисто патријархалних елемената, била је ипак пресудна. Међутим, његова анализа и критика бирократије заснивала се на непосредној критици стварности. Марковићева оштроумност уз одређено теоријско знање омогућила је критику бирократије која је преживела историјска ограничења у којима је Марковић живео, средину и догађаје који су га инспирисали.

Марковићева критика бирократије има оне елементе универзалности карактеристичне и за Марксову критику у истим тачкама: да је реч о слоју који објективно постоји као засебан део друштвених интереса, и да отуда паролe о служењу општем интересу представљају идеолошку фасаду иза које се крију ускогруди слојни циљеви.

Марковић се очигледно колебао око тога да ли су „чиновници“ уопште већ као позив штетни за друштво. Он наине дуго није увиђао да организација модерног друштва захтева апарат административних службеника. Имајући као узор прединдустријско уређење српског села, разумљиво није задирао у неминовности типа уређења које га само по себи није занимало. Тип власти, тојест, класна организованост друштва представља одредницу на основу које ће у том друштву бити бирократије или је неће бити. Тога је био свестан, па је његова концепција небирократског друштва почивала на иницијативи и владавини широких слојева радног народа. Борећи се против бирократије отишао је даље, у визију новог друштва. Критика бирократије као критика целокупних односа у Србији XIX века, остаје један од Марковићевих најозбиљнијих теоријских доприноса.

Слободанка Бакић-Дамњановић

РЕЗЮМЕ

Светозар Маркович и критика бирократије

Автор исходит из убеждения, что политические идеи Светозара Марковича полностью основываются на критике бюрократии, являющейся главным тормозом развития общества. Бюрократия является основной причиной разорения крестьянства, узурпации власти и препятствием к дальнейшему развитию страны и к свободе граждан. Вместо дальнейшего развития традиционных сербских демократических форм устройства, возникших в деревне, ищутся образцы в среде, совершенно отличной в историческом, экономическом и культурном отношениях. Автор считает, что критика, которой подверг Маркович бюрократию, относится как раз на тех, кто живет за счет трудового крестьянства, и что она является троякой, относясь на критику монархии, либеральной партии и самой бюрократии. Маркович, хотя и признает монархию как историческую необходимость, но является ее непреклонным противником. Существование монархии он связывает с утерей свобод, с усилением государства, бюрокра-

тии и великосербской идеологии. Монарх является заключительной фазой верховной власти, ибо историческое развитие создало три типа подобной власти („вождя”, правителя и монарха). С усилением власти монарха растет желание к расширению границ. Идея великосербства, по мнению Марковича, представляет собой идеологизированный вид аппетита на чужие территории. На этой линии столкнулись консервативные сторонники монархических направлений и либеральная партия. Автор в заключении утверждает, что по сравнению с критикой Марксом бюрократии, критика Марковича была более непосредственной, так как Марковича интересовала непосредственная, практическая проблема существования слоя в данной общественно-экономической и политической ситуации. Единственная возможность для ликвидации бюрократии лежит в непосредственном выступлении народа и в свержении системы.

SUMMARY

Svetozar Markovic and the Criticism of Bureaucracy

The author starts from the opinion that the entire Svetozar Markovic's political idea was based on the criticism of bureaucracy as the main obstruction to the social development. It was the bureaucracy that has been the basic cause of the decline of peasantry, the usurpation of power and the obstruction of further development of the country and freedom of its citizens. Instead of further development of the traditional Serbian democratic institutions originating from the country, the models were sought in the environments entirely different in historical, economic and cultural sense. According to the author, Markovic's criticism of the bureaucracy, precisely those who lived at the expense of working people — peasants, was trilateral and related to the criticism of the monarchy, liberal party and bureaucracy itself. Although admitting its historical necessity, Markovic was a rigorous opponent of monarchy. He linked its existence with the loss of freedom, strengthening of the state, bureaucracy and ideology of Great Serbia. Ruler was considered as the final phase of the headmen's power, because three types of headman have developed through the history («vožd», master, and ruler). With strengthening of the monarch's power, a desire was born for the expansion of borders. The idea of Great Serbia, according to Markovic, represented the idealized form of appetite for foreign territories. That was the line where conservative proponents of monarchic currents and those from the liberal party met. The author concludes at the end that Markovic is more direct, in relation to Marx's criticism of bureaucracy as an abstracted social category, because he was interested in the practical problem of existence of stratum in given socio-economic and political situation. The only possibility for the removal of bureaucracy laid in the direct action of the people, in overthrowing the system.

RÉSUMÉ

Svetozar Marković et la critique de la bureaucratie

L'auteur part de la conception que l'idée politique tout entière de Svetozar Marković est basée sur la critique de la bureaucratie, en tant que frein principal du développement de la société. Elle est la cause essentielle de la décadence de la paysannerie, de l'usurpation du pouvoir et de l'empêchement du développement ultérieur du pays et de la liberté de ses citoyens. Au lieu de continuer à développer les institutions démocratiques traditionnelles serbes qui tirent leur origine du village on cherche des exemples dans

les milieux qui sont au point de vue historique, économique et culturel entièrement différents. Selon l'auteur, la critique de la bureaucratie de Marković, précisément de ceux qui vivent aux dépens du peuple travailleur — des paysans, est triple et elle se rapporte à la critique de la monarchie, du parti libéral et de la bureaucratie même. Quoiqu'il lui reconnaisse la nécessité historique, Marković est un adversaire résolu de la monarchie. Il rattache son existence à la perte de la liberté, au renforcement de l'Etat, de la bureaucratie et de l'idéologie panserbe. Le souverain est la phase finale du pouvoir de chef, car le développement historique a formé trois types de chef («Leader», maître et souverain). Par la consolidation du pouvoir du monarque le désir s'est manifesté d'élargir les frontières. L'idée du panserbisme, selon Marković, représente un aspect qui tend à idéaliser l'appétit pour les territoires d'autrui. Sur cette ligne se sont rencontrés les représentants conservateurs des courants monarchistes et du parti libéral. L'auteur conclut à la fin que Marković est, par rapport à la critique de Marx de la bureaucratie, en tant que catégorie sociale abstraite, plus direct, car c'est le problème pratique, direct, qui l'intéressait, de l'existence de la couche dans la situation socio-économique et politique donnée. La seule possibilité d'éliminer la bureaucratie se trouve dans l'action directe du peuple, dans le renversement du système.

БЕЛЕШКЕ УЗ ЗБИРКУ СУДСКИХ ОДАУКА ЗА 1972. ГОДИНУ

1. — *Месна надлежност по пребивалишту туженог у месту у коме се налази његова угоститељска радња.* — Врховни суд Југославије је у једном спору заузео став да се као пребивалиште туженог има узети и место где тужени има своју угоститељску радњу (Реш. Р 455/71, од 25. 1. 1972. ЗО 1972—1—80). Одлука је значајна, прво, за појам пребивалишта. Тај појам није у ЗПП-у дефинисан, те се пракса нижих судова — бар на подручју СР Србије — служила одредбом чл. 4. Закона о пребивалишту и боравишту грађана („Сл. гл. СРС”, бр. 51/71), по којој је пребивалиште место на коме се једно лице *настанило* са намером да у њему стално живи. У овом спору, међутим, тужени је имао стан на подручју другог суда, а не оног на чијем подручју се налазила његова радња. Изгледа да ВС Југославије стоји на становишту да пракса треба да појам о коме говоримо изграђује независно од законских текстова који нису намењени судским поступцима. Друго што поводом ове одредбе треба приметити, то је да се допушта могућност постојања два пребивалишта. Законик о грађанском судском поступку од 1929. изрично је предвиђао такву могућност (§ 62. ст. 2), коју треба прихватити и за данашње право (¹).

2. — *Месна надлежност за спор против војне установе.* — Врховни суд Хрватске је у свом решењу Гж 1553/71, од 2. 6. 1971 (ЗО 1972—1—78) исправно узео да се одредба о искључивој месној надлежности за спор против федерације из обавезе коју је засновала војна јединица, не примењује на спор против војне установе. Одлучујући је аргумент — бар према објављеном делу образложења — да Закон о Југословенској народној армији разликује у чл. 7. војне јединице и војне установе. Ово тумачење разумемо тако да одлучујуће треба да буде то што тужени има сопствени персоналитет, различит од персоналитета федерације. (У спору се радило о захтеву радника против војне угоститељске установе код које је запослен.)

3. — *Месна надлежност за спор поводом изгубљеног родитељског издржавања.* — Ова тужба је по својој природи тужба за накнаду ште-

(¹) Ту могућност предвиђају и савремени југословенски аутори, који појму настаниности дају шири смисао. Види: Пуља (*Zuglia*), Грађански парнични поступак ФНРЈ, 1957, стр. 165; Јухарт, Цивилно процесно право ФАРЈ, 1962, стр. 148; Трива, Грађанско процесно право I, 1972, стр. 206.

те, те се надлежност по избору одређује по чл. 46. ЗПП-а, с не по чл. 45, где је реч о споровима у којима се предлаже осуда на законско издржавање (Реш ВС Југославије Р 359/71, од 25. 1. 1972, ЗО 1972—1—81). Разлика између ове две надлежности за овакав спор састоји се само у томе што по чл. 46. тужиоцу стоји на располагању и суд на чијем је подручју штета учињена. Овој одлуци нема шта да се примети. Мислимо да није неумесно питати се да ли јој је место у Збирци.

4. — Судија за кога је у току поступка утврђено да је изузет по сили закона, искључен је од даљег вршења судијске функције у истој правној ствари и ако је накнадно отклоњена околност која повлачи изузеће. — Овај став заузео је ВС Југославије у једној кривичној ствари (Кз 16/72, од 5. 10. 1972, ЗО 1972-4478), али мислимо да исто схватање важи у подједнакој мери и за парнични поступак. Радило се о случају у коме је на главној расправи суделовао и пресуду изрекао судија у погледу кога је постојао разлог за изузеће који се састоји у брачном односу или сродству — чл. 38. тач. 2. ЗКП, чл. 65. тач. 2. ЗПП. Тиме је учињена битна повреда поступка (чл. 334. ст. тач. 2. ЗКП, чл. 343. ст. 2. тач. 2. ЗПП), те је виши суд укинуо пресуду. Након тога је, на место лица које је са судијом било у односу који повлачи изузеће, ступио у поступак друго лице, а улогу судије задржао је онај исти судија који је по закону био изузет (вероватно полазећи од тога да је отпао разлог за изузеће). ВС Југославије оправдано узима да и поновно суђење представља апсолутно битну процесну повреду. Аргумент је пре свега тај да накнадно суђење од стране таквог судије није законом предвиђено као могућно. Напротив, закон изрично прописује да је судија, чим сазна да постоји неки од разлога због којих је изузет по самом закону, дужан да *прекине сваки рад* на истом предмету и да о томе обавести председника суда, који ће му одредити замену (чл. 39. ЗКП, чл. 66. ст. 1. ЗПП). Развијајући своје образложење на примеру у коме је браниоца који је брачни друг судије заменило друго лице, ВС Југославије исправно закључује да би даље суђење од стране истог судије „било у супротности са сврхом института изузећа, јер би јавност могла посумњати у објективност таквог суда”.

Поводом одлуке којом се пресуда укида зато што је судио судија који је по закону изузет, треба истаћи да су све радње тог судије ништаве. То у Законнику о кривичном поступку и у Закону о парничном поступку није изрично речено, али то проистиче из природе ствари. Што се тиче радњи странака, оне остају пуноважне. За југословенско право то мишљење изрично износи *Лухарт*. Овај писац истиче да тужбу не треба поново подносити и да не треба понављати тврдње и доказне предлоге. Пред новим судијом странке имају могућност да изјаве колико остају при већ предузетим радњама ⁽²⁾. Прихватајући то становиште, ми бисмо додали да расправљање треба поновити већ самим тим што је измењен састав суда. При томе, странка може да изнесе нове тврдње и да

(2) Наведено дело, стр. 122. За немачко право Розенберг-Шваб (*Rosenberg-Schwab*) изрично кажу да радње странака нису непуноважне стога што се предузете пред узетим судијом — *Zivilprozessrecht*, 1969, стр. 103.

стави нове предлоге. Ако се новом радњом, због њене природе, не отклања дејство раније, суд ће приликом чињеничне оцене узети у обзир и ранију радњу. Што је речено за судију, важи и за судију поротника.

5. — *Постављање привременог заступника.* — Једна термилошка омашка приликом израде текста ЗПП-а ствара у пракси неспоразуме и данас. Наиме, по чл. 77. ст. 2. тач. 5. истог закона суд ће туженом поставити *привременог заступника*, поред осталог, ако се тужени или његов законски заступник, који немају пуномоћника у Југославији, налазе у иностранству, а достављање се није могло извршити. (Под достављањем треба разумети достављање тужбе.) Овај привремени заступник има у поступку за који је постављен сва права и дужности законског заступника. Он та права врши све док се тужени или његов пуномоћник не појави пред судом. По чл. 135. ЗПП-а странку или њеног законског заступника који имају пребивалиште или седиште у иностранству суд је дужан да позове да у примереном року поставе пуномоћника за примање писмена у Југославији. Ако они то не учине, суд ће странци поставити *привременог заступника* на њен трошак и о томе је обавестити. Очигледно је да су редактори под привременим заступником овде имали у виду пуномоћника за примање писмена. Ако суд треба да постави „*привременог заступника*” по чл. 135. ЗПП-а у случају у коме то странка није учинила, онда се то може тумачити само тако да је за њу настао процесни терет да то учини, а тај терет је могао настати само ако јој је налог суда да именује пуномоћника за примање писмена уредно достављен. Ову радњу предузима суд уз достављање тужбе. Другим речима, ако је тужба са позивом за именовање пуномоћника уредно достављена, онда нема места именовану привременог заступника по чл. 77.

На жалост, нижи судови у свом раду, због термилошке непрецизности, још не уочавају дистинкцију између две поменуте функције и доносе нетачне одлуке. Тако је у једном спору првостепени суд, позивајући се на чл. 77. став 2. тач. 5. у вези са чл. 135. ЗПП-а, одредио привременог заступника туженом који се налази у иностранству, а затим спровео поступак и пресудио, иако није извршио достављање. Неопходно је да се приликом усклађивања ЗПП-а са Уставом измени текст чл. 135. тог закона, да би се истакла наведена разлика и отклонио извор забуне у раду судова. (Види решење Врховног привредног суда Сл. 1956/71, од 13. 1. 1972, ЗО 1972-1-140.)

6. — *Парнична способност.* — Врховни суд Босне и Херцеговине у свом решењу Гж 1265/71, од 22. 3. 1972. правилно истиче да је за оцену пословне способности неког лица у часу закључења правног посла одлучујуће стварно стање његовог душевног здравља, а не да ли му је у то време била одузета пословна способност (ЗО 1972-1-71). Што је речено за пословну, важи и за парничну способност. Према томе, одредбу чл. 75. ЗПП-а, по којој суд у току целог поступка мора по службеној дужности пазити да ли је странка парнично способна, ваља разумети тако да суд треба да по службеној дужности узима у обзир околности из којих се раба сумња да ли странка ту способност стварно има. Другим речима, суд не сме да — позивајући се на то да не постоји решење о

одузимању пословне способности или можда на то да се у том циљу не води никакав поступак — пребе преко усменог излагања странке, које указује на њену душевну поремећеност. Исто треба рећи и за њен поднесак или за веродостојан исказ сведока, који изазивају сумњу у погледу пословне, па самим тим и парничне способности странке. У том случају суд треба, пошто евентуални извиђаји потврде ту сумњу, да застане са поступком и да извести орган старатељства, који ће странци поставити привременог стараоца. (Ако се ради о туженом, суд може и сам именовати привременог заступника — чл. 77. ЗПП.) (3)

7. — *Преображајна тужба*. — Ова врста тужбе, супротно тужби за осуду и тужби којом се предлаже утврђење, није у ЗПП-у предвиђена на један општи начин. То, међутим, није била сметња за југословенску науку да постојање преображајне тужбе узме за коначну тековину (4). Што се тиче праксе, она све доскоро — бар у одлукама које су нам биле доступне — није говорила о преображајној као о трећој врсти тужбе. Недавно је ова тужба коначно добила своје признање у једној одлуци ВС Словеније, по којој се одредбе чл. 34. Закона о принудном поравнању и стечају односе само на тужбу за осуду на чинидбу, а не и на тужбу за утврђење и за правни преображај. Доследно томе, нема сметњи да се у поступку принудног поравнања оствари против дужника захтев за поништај уговора о купопродаји некретнина (Реш од 27. 1. 1972, Пж 1017/71 у вези са пресудом Окр. суда Марибор, од 17. 6. 1971 П 885/70, ЗО 1972-1-66). Мислимо да у овој одлуци треба видети једно приближавање праксе и науке.

8. — *Одређеност тужбеног захтева*. — Врховни привредни суд је одлучно да се не може донети пресуда због изостанка по тужби за накнаду штете, којом је предложено да се висина штете утврди вештачењем

(3) По Јухарту, ако настане спор о парничној способности, парнични суд мора у том претходном спору узети као парнично способну странку која тврди да ту способност има — наведено дело, стр. 183.

(4) У страниој науци не влада једнодушност. Данас се ниједан систематски приказ грађанског процесног права у Аустрији и СР Немачкој не може замислити без појма преображајне тужбе. Због тога није потребно ни цитирати писце из тих земаља. Друкчије је у италијанској науци. Идеја да постоје преображајна (потестативна) права тек је почела да продире у схватања о класификацији тужби. Цанџуки (*Zanzucchi*) сматра да се о постојању конститутивне тужбе у италијанском праву не може дискутовати, јер је она изрично предвиђена у чл. 2908 Италијанског грађанског законика. Исти писац, међутим, сматра да, строго теоријски посматрано, и преображајна тужба тежи у ствари утврђењу (*Diritto processuale civile, I, 1964, стр. 145*). У селомом издању свог систематског приказа, Сага (*Satta*) каже да је „тројна деоба постала уобичајена и да може бити задржана без штете“ (*Diritto processuale civile, 1967, стр. 111*). Конститутивну тужбу, уз друге две, прихвата и Фацалари (*Fazzalari, Istituzioni di diritto processuale, 1975, стр. 51. и 165*). Супротно наведеним писцима, Реденти (*Redenti*) не узима тројну деобу у основ свог система, али, допуштајући могућност различитих класификација, он помиње и такву у којој се као типови тужбе узимају тужба за утврђење, за осуду, преображајна и она којом се покреће извршни поступак (*Diritto processuale civile, I, стр. 51*). Роко је одлучно против појма преображајне тужбе (*Rocco, Trattato di diritto processuale civile, I, 1957, стр. 289*). У француској науци деоба тужби по процесноправном мерилу се уопште не помиње (*Cornu et Foyer, Procédure civile, 1958, стр. 274, Solus et Perrot, Droit judiciaire privé, I, 1961, стр. 59. и след.*) У совјетској науци већина писаца одбацује постојање преображајне тужбе као посебне врсте, сматрајући да случајевни који се под ту врсту подводе представљају само неке врло декларативне тужбе (*Graždanskij process, po obščei redakcii Judeljsona, 1972, стр. 148*).

(Сл 493/72, од 4. 8. 1972, ЗО 1972-3-444). По нашем мишљењу, у таквом случају не може се донети не само контумациона, него ни нека друга пресуда. Наиме, ЗПП, по угледу на предратно југословенско (данашње аустријско) право захтева да тужба садржи *одређени* захтев (чл. 174. ст. 1). Та одређеност тиче се не само садржине, него и обима захтева. Према томе, тужба са захтевом који не испуњава овај услов неуредна је, и као таква недопуштена. Одређеност тужбеног захтева, поред осталог, значи и то да новчани износ за који се предлаже осуда мора бити бројно тачно одређен. За данашње југословенско право изрично тако *Јухарт*. Овај аутор указује на то да тужба за полагање рачуна садржи у себи два захтева: један, усмерен на само полагање рачуна подношењем одговарајућих исправа, и други — на плаћање износа који из положеног рачуна проистиче. Док је први одређен, други је неодређен и не може бити истакнут већ у тужби, него тек додавањем (преиначењем тужбе) кад развој поступка у стадијуму главне расправе покаже величину износа (5). *Трива* подвлачи да захтев мора бити свестрано одређен (6). У том погледу не видимо разлике према предратном праву, у коме је Законик од 1929. прописивао да тужбени поднесак треба да садржи „опредељено тражење”. Ту одредбу тумачи *Најман* тако да новчани захтев треба да буде цифарски прецизиран (7). Истој одредби у савременом аустријском праву *Фашинг (Fasching)* придаје исти смисао речима „Новчани износи безусловно морају бити бројчано наведени” (8). Правило потпуне одређености израз је принципа диспозиције, по коме суд одлучује у границама тужбеног захтева. Другим речима, суд својом пресудом даје одговор на питање да ли тужиоцу припада оно што он тврди да му припада и до границе коју он поставља. Задатак суда не састоји се, дакле, у томе да он из утврђеног чињеничног стања применом одговарајуће норме изведе закључак о томе шта и колико тужиоцу припада.

Став да је тужба уредна и кад је одређивање обима захтева остављено вештацима објашњава се тиме што тужиоцу у време покретања парнице понекад није познат тачан износ тужбеног захтева. Изгледа да је то разлог због кога у данашњој југословенској науци *Марковић* узима да у тужби за накнаду износ захтева не мора да буде означен, ако величину штете треба да утврде вештаци, или кад она треба да буде одмерена слободном оценом у смислу чл. 212. ЗПП (9). Ако се узме да је тужилац ипак дужан да у тужби означи тачан износ, онда се он излаже опасности да му буде досуђено мање него што је тражио. Из оваквог исхода раба се његова обавеза да туженом накнади сразмеран део његових трошкова. Могућно је и обратно, да тужилац у току поступка оцени да захтев који је истакао не достиже претрпљену штету. На ово се може одговорити, прво, да се првобитно постављени захтев може променити делимичним повлачењем тужбе или проширењем захтева. Друго,

(5) Види наведено дело, стр. 257. и 263.

(6) Види наведено дело, стр. 324.

(7) Коментар грађанског парничног поступка (прев. С. Греговић), 1935, св. II, стр. 757. и 758.

(8) *Kommentar zu den Zivilprozessgesetzen, III Band, 1966, atr. 25.*

(9) Грађанско процесно право, књига прва, свеска друга (поликопирано), 1972, стр. 140.

опасност од осуде на обавезу делимичне накнаде трошкова противнику не представља неки посебан процесни ризик. Таквој опасности излаже се тужилац и у парници за накнаду у којој се висина штете не одређује вештацима ни слободном оценом ⁽¹⁰⁾.

9. — *Достављање ОУР-у који заступа његов радник као пуномоћник.* — С обзиром на текст чл. 123, 127, 128, 130. и 131. ЗПП, мислимо да је исправно становиште ВС Босне и Херцеговине да се достављање организацији удруженог рада, која за пуномоћника има свог радника, увек врши предајом писмена лицу овлашћеном за примање писмена или службенику који се затекао у канцеларији односно пословној просторији (чл. 123. ст. 1). Ово правило односи се, дакле, и на достављање писмена за које је прописано лично достављање. Никаквог смисла не би имало да се и у таквом случају примењује чл. 131. у вези са чл. 130. ст. 1. и 2. Само ако је пуномоћник ОУР-а адвокат, достављање се врши предајом у његовој канцеларији (чл. 128).

10. — *Пропуштање судског рока.* — Пажњу привлаче две одлуке ВС Босне и Херцеговине. По једној, није могућно донети решење о одбацивању тужбе као неуредне, ако је поднесак којим странка исправља тужбу стигао после истека рока који је за то одређен од стране суда, али пре отпреме решења којим се тужба одбацује (Реш Гж 560/71, од 10. 6. 1971, ЗО 1972-1-76). Радило се о решењу којим је пуномоћнику тужиоца на рочишту решењем наложено да достави потпуну адресу туженог. Суд је припремио решење о одбацивању тужбе као неуредне, али је пре отправљања решења стигао поднесак тужиоца којим се недостатак отклања. Суд свој став образлаже тиме да се ово решење сматра донесеним кад буде отпремљено. При томе се суд позива на чл. 333. ЗПП.

Друго решење истог врховног суда, од 18. 11. 1971, Гж 1662/71 (ЗО 1972-1-72) изражава у ствари исту мисао: последице пропуштања једне радње не могу наступити ако странка радњу предузме по истеку судског рока који је за радњу одређен, али пре наступања последица. И у овом случају радило се о пропуштању које се састојало у томе што тужилац није поднео адресу тужене странке пре истека рока који му је ради тога одређен.

Пре свега, може се поставити питање зашто је требало да суд у наведеним случајевима доноси решење о одбацивању тужбе. Одредба ст. 4. чл. 98. ЗПП-а, којом се прописује последица оваквог пропуштања, сасвим је јасна: сматра се да је поднесак *повучен*, ако не буде враћен суду у одређеном року. Не треба нарочито наглашавати да се цитирана одредба односи и на тужбу. Ова, дакле, не треба да буде одбачена, него се по законској фикцији сматра као повучена, и то у тренутку истека рока. (По истом ставу чл. 98. ЗПП-а поднесак се одбацује, ако буде благовремено поднесен, али без исправке или допуне.) Последица се, другим речима, не састоји у томе да тужба постаје недопуштена, него да се

⁽¹⁰⁾ Отуда нисмо убеђени у исправност одредбе предатног законика, по коме суд може у случају делимичног усвајања тужбеног захтева досудити тужиоцу све трошкове ако је величину његовог потраживања „тек требало утврдити вештацима, по узајамном обрачунавању или по увиђавности суда“ (§ 145. ст. 2).

по сили закона узима као да није била ни поднесена. Како је сад могућно узети да та, законом предвиђена последица није наступила ако суд у време кад му приспе исправка недостатка још није донео решење којим се просто констатује да је последица (у прошлости!) настала? Истина, чл. 98. говори о поднеску који није благовремено суду враћен (поново предат), а не о поднеску којим странка допуњава непотпуни поднесак који је остао код суда, као што је овде случај. Али, ми између та два случаја не видимо никакву суштинску разлику. Да ли ће суд вратити поднесак да га странка допуни, или ће јој у истом року наложити да га допуни новим поднеском, то је у погледу процесних последица свеједно (¹¹).

Одлуке су, по нашем мишљењу, *contra legem*. Аргумент економичности поступка може изгледати привлачан: није целисходно да се због пропуштања води нова парница, кад се спор може решити у текућој. Али, шта онда значе судски рокови? Изгледа као да се наведеним решењима заступа конструкција да се рок сматра пређутно продуженим до доношења одлуке, што значи на неодређено време (¹²). Чему онда служи одредба о продужењу судског рока *на предлог* заинтересованог лица у случају у коме суд налази да за то *постоје оправдани разлози*? Поменуте одлуке представљају једно повољно тумачење (*benigna interpretatio!*) у корист немарне странке која није благовремено тражила продужење рока. Тиме нисмо рекли да је становиште суда апсурдно. Оно је противно законском тексту, те би овај требало променити ако се стане на становиште да принцип економичности овде треба да буде одлучујући.

Додајемо и то да у пракси првостепених судова није редак случај да суд прими, као благовремено, на пример, обавештење о адреси сведока, поднесено по истеку судског рока. Но, ситуација ипак није иста као кад се ради о неуредној тужби која није благовремено допуњена. Наиме, ако суд не би извео доказ сведоком, то не би спречило странку да предложи извођење истог доказа у жалби, и виши суд би тај предлог морао узети у обзир. Овде се принцип економичности намеће у већој мери.

11. — *Прекид поступка у коме се јавља претходно питање управноправне природе.* — Врховни суд Босне и Херцеговине исправно узима да се парнични поступак не може прекинути да би се сачекао исход управног поступка у коме треба да се правноснажно одлучи о питању које се у парници појављује као претходно — ако се тај управни поступак, у коме још није донесен првостепени акт, покреће по службеној дужности, а не на иницијативу странке (Гж 2028/71, од 29. 12. 1971, ЗО 1972-1-75). Повод одлуци био је спор грађанина против општине ради утврђења права својине и предаје непокретности тужиоцу у посед. Првостепени суд је прекинуо поступак, полазећи од тога да исход спора зависи од одговора на питање да ли непокретност о којој се води спор

(¹¹) На сасвим супротном становишту стоја ВС Срб., Одељ. Нови Сад у својој одлуци Гж 935/68, од 12. 9. 1968, Билт. ВС Срб. бр. 14. По тој одлуци тужба се не може сматрати као повучена ако тужилац не преда благовремено поднесак којим се тужба, по налогу суда допуњава. На жалост, уз ту сентенцу нису објављени разлози.

(¹²) Кажемо на „неодређено време“, јер се рок одређује на дане, месеце и године.

треба да постане друштвена својима по аграрним (или неким другим принудноправним) прописима. Другостепени суд је уважио жалбу тужиоца из разлога што у време доношења решења о прекиду није донесен ни првостепени управни акт, а управни поступак је спадао у ону врсту која се покреће по службеној дужности, па тужилац не може утицати на покретање и што брже окончање таквог поступка. У одлуци коју приказујемо речено је и то да може доћи до апсурдне ситуације у којој управни орган не доноси решење о томе да непокретност не постаје друштвена својина (а он није дужан да такво решење донесе), тако да прекид траје и даље и тужилац нема могућност да предложи настављање поступка. Становиште изложено у приказаној одлуци исправно је и у складу са ставовима данашње југословенске науке. Ако се управни поступак, у коме се решава питање од прејудисиелног зналачаја, покреће по предлогу странке суд може прекинути парницу, пошто му та или друга странка поднесе доказ да је управни поступак покренут. Али, ако се овај поступак покреће по службеној дужности и у њему још није донесена никаква одлука, онда парничном суду не преостаје друго него да без застоја расправља и одлучи (13).

12. — *Приговор о подељеној одговорности у парници којој је претходила кривична пресуда.* — По чл. 11. ст. 3. ЗПП, суд је у парничном поступку везан за правноснажну пресуду кривичног суда којом се оптужени оглашава кривим. По истој одредби та везаност се ограничава на утврђење да је учињено кривично дело и да је учинилац кривично одговоран. Домашај овог правила, које је у наше данашње право преузето из предратног (данашњег аустријског) у науци је споран (14). Преовлађује становиште да се у парничном поступку не могу довести у питање констатације кривичног суда неопходне за постојање кривичног дела. Доследно томе, ако је кривичном пресудом утврђено да је оштећени својим понашањем допринео проузроковању штетне (инкриминисане) последице, парнични суд том констатацијом није везан. Другим речима, тужилац може тврдити да он са своје стране није дао повода наступању штете. И обратно, ако се у осуђујућој кривичној пресуди ништа не говори да проузроковање треба делимично приписати и оштећеном, то не представља сметњу да тужени такву околност истакне приговором подељене одговорности. Јер, и у једном и у другом случају постојање кривичног дела осуђеног (туженог у парници) није доведено у питање. Врховни суд то у ствари и каже у својој пресуди Рев 237/72, од 14. 11. 1972 (ЗО 1972-4-500). Сматрамо да сентенца заслужује више образложења.

13. — *Право на тужбу учесника конкурса за попуњавање радног места.* — Врховни суд Хрватске у свом решењу Рев 234/72, од 3. 10. 1972 (ЗО 1972-4-522) изразио је мишљење да право на тужбу учесника конкурса за попуњавање радног места садржи у себи и постојање правног

(13) Види: Цуља (Зуглиа), наведено дело, стр. 43; Јухарт, наведено дело, стр. 81; Трива, наведено дело, стр. 73. и 74.

(14) У француском праву — у коме је парнични суд начелно везан и за ослобађајућу пресуду — обим везаности још увек је предмет дискусије у науци и пракси. Види Valticos, L'autorité de la chose jugée au criminel sur le civil, 1953.

интереса на страни учесника конкурса. Околност да учесник конкурса — каже се даље у сентенци одлуке — не испуњава услове конкурса, не може искључити његово право на тужбу, те се ова стога не може одбацивати као недопуштена. Напомињемо да је одлука донесена за време важења Основног закона о радним односима, који је изричито предвиђао да сваки учесник конкурса има право да поднесе тужбу суду (чл. 24). Изгледа да исти смисао имају и одредбе чл. 56. и 57. Закона о међусобним односима у удруженом раду, па се зато на цитираној одлуци и задржавамо.

Став да право на тужбу учесника конкурса имплицира постојање правног интереса заслужује дискусију. Суд полази од једне поставке формалне логике: необориво се претпоставља да учесник има правни интерес самим тим што му закон даје право на тужбу. Међутим, однос између правног интереса и тужбе (или било које процесне радње) такав је да право на тужбу постоји под претпоставком постојања правног интереса⁽¹⁵⁾. Само ономе треба признати право да тужи који би одлуком коју предлаже своју правну ситуацију побољшао или би бар спречио да се она погорша. Ако се пође од таквог схватања тужбе и правног интереса, онда се у овом случају намеће питање у чему лежи интерес оног кандидата који ни сам не испуњава конкурсне услове. (Резоновање „нека не буде изабран ни он, кад већ не могу да будем изабран ја” представља субјективну реакцију на неуспех, а не интерес који заслужује признање у праву.) Обеснажењем избора *његов* се положај ни уколико не мења. Зашто му онда дати право да тужи избор обара? Може се резонovati и тако што ће се рећи да општедруштвени интерес налаже да се не допусти конвалидација неправилног избора истеком рока за тужбу, па зато треба право на тужбу дати сваком учеснику. Полазна тачка у овом резоновању није неприхватљива, али онда право на тужбу треба дати сваком правном субјекту. Радило би се, дакле, о једној *actio popularis*. Не видимо зашто би се у таквом случају поменуто право ограничило само на лица која су узела учешћа на конкурс.

Горња критика је у ствари више упућена редакторима законског текста него Суду, коме се не може много замерити што је строго поштовао законски текст.

14. — *Мишљење вештака којим се искључује очинство.* — Суд се не упушта у оцену мишљења вештака којим се, у спору ради утврбења очинства, на основу прегледа крвних група и крвних фактора, искључује очинство туженог. Та мисао изражена је у сентенци у којој се, поводом пресуде ВС Србије Гж 4479/7, од 18. 4. 1972 (30 1972-3-313) каже да су у поменутој хипотези „без утицаја на одлуку суда сви остали, томе супротни докази”. Треба приметити да је тежиште објављеног дела образложења у томе да доказ испитивањем крвних група и фактора треба извести и кад тужени, који је пропустио да се подвргне испитивању у првостепеном поступку, предлаже жалбом да се тај доказ накнадно изве-

(15) L'interêt est la mesure de l'action (Интерес је мерило за право на тужбу) — кажу Французи.

де. У објављеном делу образложења је, вероватно редакцијском омашком приликом припремања Збирке, испуштен један део текста. Али, оно што је објављено указује на закључак да поменути суд заступа мишљење изражено у сентенци. Оно се намеће снагом поверења у исправност једне тековине Биолошке науке, али оно истовремено представља одступање од принципа слободне оцене доказа, које ЗПП-ом није прописано. Данас је од тога принципа предвиђен само један изузетак — јавна исправа (чл. 219. ст. 1). (Није ли доношење Закона о односима родитеља и деце било једна прилика да се за суд прогласи обавезним мишљење вештака којим се на основу прегледа крвних група и фактора искључује очинство?) Став ВС Србије израз је оног огромног значаја који данас у кривичном и грађанском судском поступку има доказ вештаком уопште. Штета је што се не воде статистички подаци из којих би се видело у коликом је проценту спорова, у којима је ради утврђења спорне чињенице употребљен овај доказ, суд одбио да мишљење стручњака прихвати у основ своје одлуке. Верујемо да је тај процент мали. Без обзира што принцип слободне оцене треба и даље да важи за вештака, овај има тако велики утицај на пресуђење да га у процесном систему не треба третирати као обично доказно средство ⁽¹⁶⁾.

16. — *Главна расправа пред већем у измењеном саставу.* — По једној одлуци ВС Србије, када главна расправа почиње изнова због промене у саставу већа, онда се не може прочитати записник о извођењу доказа саслушањем странака, већ ако је овај доказ потребан, суд мора поново саслушати странке (Гж 5232/71, од 22. 2. 1972, ЗО 1972-3-400). Одлука је заснована на тексту чл. 304. ст. 3. ЗПП, у коме се каже да веће може ... „одлучити да се поново не саслушавају сведоци и вештаци и да се не врши нов увиђај, већ да се прочитају записници о извођењу тих доказа.” У овој одредби, дакле, одиста се не помиње могућност да се прочита записник о извођењу доказа саслушањем странака. Мислимо да је одлука исправна. Само, тежиште аргумента у прилог заузетог става видимо не толико у цитираном законском тексту, колико у томе што би се у случају читања записника радило у ствари о посредном извођењу доказа, а такво доказивање, по правилу, није допуштено кад се ради о саслушању странака (чл. 255).

16. — *Пребијање потраживањем за које постоји правноснажна пресуда.* — Нема никакве сумње да тужени дужник може истаћи приговором пребијања једно потраживање за које постоји правноснажна пресуда, под условом, разуме се, да то потраживање испуњава услове да буде компензирано. Осуда на исплату тог потраживања не може бити схваћена у том смислу да из ње проистиче само могућност добровољног или принудног извршења пресуде. Потпуно је неприхватљива мисао да поверилац може једно потраживање истаћи у пребој ако оно пресудом није кас постојеће утврђено правноснажном пресудом, а не може се бранити на исти начин ако је постојање потраживања учињено несумњивим

⁽¹⁶⁾ У француском праву он је *auxilière de la justice* (помоћни орган правосудја). Види Трива, наведено дело, стр. 437.

од стране суда. Па ипак, и првостепени и другостепени привредни суд стали су на становиште да поверилац (тужени у другој парници) може своје потраживање да наплати од дужника (тужиоца у другој парници) у извршном поступку, а не може исто потраживање да конзумира приговором пребијања. Било је потребно да Врховни привредни суд, по захтеву за заштиту законитости, исправи погрешно правно схватање (П 201/71 од 27. 9. 1972, ЗО 1972-3-461).

17. — *Супститут има онолико овлашћења колико је пуномоћник на њега пренео.* — Ако је у заменичком пуномоћју наведено да пуномоћник супститута овлашћује само да га замењује на одређеном рочишту, онда је неправилно доставити супституту пресуду донесену после тог рочишта (Врховни привредни суд, П 62/72, од 13. 6. 1972, ЗО 1972-3-462). Мислимо да није неумесно поставити питање да ли ова одлука, као и она из претходне тачке, заслужују да уђу у Збирку.

17. — *Пресуда због изостанка.* — И после 16 година од доношења ЗПП-а пресуда због изостанка не престаје да буде предмет различитих схватања у пракси, и то у ономе што је основно. У том погледу упућујемо на оно што смо раније рекла у белешкама уз Збирку судских одлука (17). У решењу Гж 658/71, од 10. 8. 1971, ВС Босне и Херцеговине изражава став да се пресудом због изостанка не може усвојити тужбени захтев за накнаду штете због претрпљених болова и страха, ако се из чињеничних навода тужбе види да су износи накнаде који се траже очигледно превисоко постављени у односу на описани интензитет и трајање болова и страха (ЗО 1972-1-23). Прво, ваља приметити да поменути суд допушта могућност контумационе пресуде поводом тужбе за накнаду неимовинске штете. То је био и начелан став ВС Југославије, који смо прихватили у својим ранијим белешкама. Но, необично је у цитираној одлуци то што могућност доношења пресуде због изостанка у оваквом спору зависи од тога да ли тражени износ накнаде одговара, по схватању суда, задовољењу које тужилац за претрпљене неугодности треба да прими. Излази као да тврдња о износу штете има смисао чињеничне тврдње кад суд тај износ цени као добро одмерен, те га без доказивања уноси у подлогу пресуде. Супротно томе, о износу ваља извести доказивање ако је очигледно превисоко постављен. Самим тим, контумационој пресуди не би било места. Нисмо спремни да то схватање усвојимо. Може се претпоставити да је суд заузео изложени став зато што полази од тога да против те пресуде не би могла бити уложена жалба из разлога што је висина штете једно чињенично питање (чл. 342. ст. 1. тач. 2. ЗПП), тако да би био досуђен прекомеран износ. То би било у складу са схватањем изнесеним у пресуди ВС Југославије (ЗО 1970-1-54). По нашем мишљењу, треба разликовати тужбичеве тврдње о суштини и интензитету штете и његов закључак да му за такву штету припада право на задовољење у износу који он у тужби наводи. Тврдњом о штети суд је везан. Обратно, закључак о износу задовољења суд цени слободно (чл. 212.

(17) Види: Анали 1971/1—2, стр. 172. и 173; Анали 1972/5—6.

ЗПП), па може наћи да тужноцу припада мање и донети пресуду због изостанка за износ који усваја, а у преосталом делу тужбени захтев одбити (чл. 321. ст. 4. ЗПП) ⁽¹⁸⁾. Контумациона пресуда којом је износ задовољења одмерен слободном оценом по чл. 212. ЗПП, по нашем мишљењу, може се жалбом напасти и у погледу тог износа, јер се ради о једном питању правне, а не чињеничне оцене ⁽¹⁹⁾.

18. — *Одлучивање о поверавању детета на чување и васпитавање и о његовом издржавању у пресуди којом се одбија бракоразводни захтев.* — Врховни суд Хрватске својом пресудом Гж 977/72, од 13. 4. 1972 (ЗО 1972-2-161) заступа становиште да суд *може*, на захтев једног од брачних другова-родитеља, одлучити о поверавању заједничке деце на чување и васпитавање и о њиховом издржавању не само пресудом којом се изриче престанак брака, него и оном којом се бракоразводни захтев одбија. *De lege ferenda* таквом становишту је тешко наћи замерку. Радило се о случају у коме родитељи не живе заједно, и међу њима је спорно да ли је тужени дужан да доприноси издржавању детета. Околности су дакле такве да интереси детета налажу да се пресудом одлучи и о његовом смештају, одгоју, чувању и издржавању. Укратко, његова ситуација је управо иста као да се пресудом изриче развод. Принцип економичности налаже да се не покреће нова парница, него да се одлука која се тиче детета унесе у пресуду којом се захтев одбија. За исправност таквог схватања у конкретном случају наводи се у образложењу и то да је суд приликом доношења одлуке узео у обзир и мишљење органа старатељства. Као што смо рекли, посматрана са становишта целисходности, одлука је сасвим прихватљива, али је она супротна јасном тексту чл. 408. и 25. ЗПП-а. И ова одлука спада у оне које дају повода да се измена одговарајућих законских одредаба узме у обзир приликом усклађивања тог закона са Уставом.

19. — *Судско поравнање закључено пред страним судом.* — Врховни суд Хрватске изражава кроз своју одлуку Гж 2634/71, од 15. 7. 1971. већ устаљени став у упоредном праву да се судско (процесно) поравнање, закључено пред страним судом, не изједначује у погледу могућности признања са правноснажном пресудом страног суда (ЗО 1972-1-77). Овој одлуци, која је заснована на граматичком тумачењу чл. 17—22. Уводног закона за ЗПП не би се имало шта додати. Спор о једној ствари о којој је пред страним судом закључено судско поравнање решава се пред југословенским судом као и сваки други спор о коме је закључено поравнање у иностраној држави. Није, дакле, од значаја да ли у земљи у којој је закључено, поравнање има дејство правноснажне пресуде. Изузетак од овог начелног става може да представља одредба међународног уговора. Као такав изузетак наведена је у образложењу цитиране одлуке Конвенција о остваривању алиментационих захтева у иностранству.

Б. Познић

⁽¹⁸⁾ Види: Анали 1972/5—6, стр. 547.

⁽¹⁹⁾ Види: Познић, Грађанско процесно право, 1973, стр. 245.

ПРЕДЛОГ НАСТАВНОГ ПРОГРАМА ЗА ПРЕДМЕТ УПРАВНО ПРАВО

Сматрајући да је саставни део реформе наставе на нашим правним факултетима и ревизија наставних програма научних дисциплина које се на њима изучавају, у циљу усавршавања и осавремењивања, Уређивачки одбор „Анала Правног факултета у Београду“ покренуо је дискусију о наставном плану и програму.

УВОДНА НАПОМЕНА

У раду на реформи високошколске наставе значајно место заузимају напори који треба да доведу до ревизије програма појединих наставних дисциплина. На правним факултетима ова ревизија треба да доведе до осавремењивања наставног градива и до његовог ослобођавања од непотребне материје. Чињеница је да су изнете многобројне примедбе на садашње стање програма многих предмета који се предају на правним факултетима. Најчешће се истиче да су они преоптерећени, да има сувише „историцизма“, да је присутно понављање истих материја у програмима различитих дисциплина итд. и да све то доводи до преоптерећивања студената испитним материјалом, због чега долази до слабог успеха на испитима и продужавања студија. Као видљив израз ове преоптерећености истичу се и уџбеници који по обиму постају „застрашујући“ а по начину обраде тешко „сварљиви“. Овакве примедбе чине се и у односу на предмет управно право као једне од „класичних“ дисциплина правних студија у нас (а и у свету уопште). У којој мери су те примедбе основане и да ли се ревизијом наставног програма за овај предмет оне могу отклонити? Сигурно је да се у оваквим „критикама“ понекад и претерује. Чињеница је да сам програм не решава све. Али је — чини нам се — изван сумње да се над овим проблемима треба замислити и да треба учинити неки покушај да се пронађу нека боља решења.

Програм управног права на већини правних факултета у нашој земљи (са изузетком Правног факултета у Љубљани) спада у оне програме који необично дуго времена „одолевају зубу времена“. Рекло би се да програм овог предмета показује посебну способност да све ново

обухвати а да ништа од старог не изгуби. Из његове садржине види се да се водило рачуна о томе „да понављање нећи ником шкодити“ и да је боље више него мање. Нама изгледа да у садашњем тренутку треба темељно испитати садржину овог програма и да су данас видљивије неке околности које омогућавају коренитије промене у традиционалним схватањима о његовој „обавезној садржини.“ При томе — као што смо на једном другом месту истакли — изгледа нам да постоје, углавном, две могућности за тражење нових решења. Оне зависе од принципијелног схватања карактера управног права као целине. Ако се управно право схвати као „право управе“, тј. као укупност правних норми које регулишу „значајне друштвене делатности“, и то оне које врше у првом реду органи управе а затим и друге „организације јавне управе“ — онда би ревизија програма управног права требало да се оствари на основу *Д о г о в о р а* стручњака који би на основу неких прихваћених критеријума извршили селекцију „материје“ која би представљала садржину тако конципираног управног права. Досадашња искуства у покушајима да се таква „*договор*“ постигне чине нас крајње скептичним у односу на вредност резултата који би се могли очекивати. Ако би се, међутим, пошло од концепције да управно право представља једну посебну грану правног система, онда би се поставили објективнији и научно сигурнији оквири за одређивање садржине програма одговарајуће научне дисциплине. Схватање да управно право у својој основи представља скуп правних норми које регулишу „организовање, вршење и контролу управе“ омогућава — по нашем схватању — елиминисање из програма овог предмета оних материја које су га досад оптерећивале у знатној мери, а нарочито отклања понављање материја које су у програмима других наставних дисциплина.

У досадашњој наставној пракси, бар на правним факултетима у Београду и Загребу, преовлађивала је прва оријентација. Чињеница је да је предмет управно право убројен међу „најтеже“ а то значи — најобимније предмете правних студија. У прилог таквим оценама наводио се број страница одговарајућих уџбеника. Да бисмо проверили да ли се изменом основне концепције предмета, и њеном консеквентном реализацијом могу постићи неки друкчији резултати, сматрали смо да би било корисно учинити покушај формулисања једног програма управног права схваћеног као једне целовите правне гране. То је отворило могућност елиминисања материја које су се по традицији обухватале у управном праву („теорија јавних служби“, материја одговорности органа управе за штету и сл.). На другој страни створене су могућности систематичнијег и доследнијег распореда материје овог предмета — а тај моменат може имати веома значајне и корисне педагошке последице. Да бисмо што јасније осветлили све могућности које овакав приступ отвара, приложени „нацрт програма“ дали смо као „материјал“ тј. у знатно ширем обиму него што је уобичајено. Тиме је омогућено потпуније сагледавање домања разраде појединих питања и уочавање начина разграничавања управног права од других дисциплина. Тај „*развијени део*“ програма лако се може изоставити при утврђивању коначног текста самог програма.

На завршетку желимо да нагласимо да се из приложеног материјала види „шта у њему нема“ а што смо сматрали да ни досад није требало да спада у програм управног права. Исто тако видеће се и оно што је обухваћено а што је често изостављано. Интердисциплинарна сарадња могла би да допринесе још неким корисним растерећењима.

УПРАВНО ПРАВО (програм)

У в о д

1. *Управно право и управа.* Управно право као скуп правних норми које регулишу управу. Појам управе: управа као специфичан облик друштвеног рада. Управа као облик „управљачког рада“. Управљачки рад (управљање друштвеним пословима) и извршилачки рад (задовољавање друштвених интереса и потреба). *Управљање извршавањем* друштвених послова од општег интереса. Вршење политичке власти као облик управљања друштвеним пословима (управљање успостављањем односа власти). Диференцирање основних функција управљања друштвеним пословима (аксиолошке и трансдукторске активности). Диференцирање основних функција политичке власти. Управа као функција власти и њена садржина. Разликовање управе од других функција власти. Разликовање управе као функције власти и „пословодне функције“ („функције руковођења“) као једне од функција управљања друштвеним пословима.

Теоријски спорови о појму управе у „материјалном“ или „функционалном“ смислу и појму „управе у организационом“ или „формалном“ смислу.

Вршење управе и успостављање управноправних односа.

2. *Управно право као грана права.* Управно право и „право управе“. Основна садржина управног права као гране права: скуп правних норми које регулишу: а) организовање вршења управе; б) вршење управе и ц) контролу над вршењем управе. Управно правне норме и правне норме које регулишу друге делатности у вези са остваривањем заједничких и општих интереса у друштву. Настанак и развитак специфичних управноправних норми. Основни системи правног регулисања управе: а) регулисање управе нормама општег права (англосаксонски систем) и б) регулисање управе специфичним „управноправним“ нормама (континентални-европски систем). Регулисање управе у нашој земљи: југословенско управно право као систем специфичних управноправних норми, као посебна грана југословенског правног система. Техничке карактеристике управноправних норми.

Однос управног права према другим гранама правног система. Гранична подручја између управног права и правних грана чије норме регулишу иста подручја друштвеног живота.

Значај управног права у нашим данашњим условима.

3. *Формални извори управног права.* У ком се смислу употребљава термин „формални извори права“ када је реч о изворима управног права. Основне врсте општих аката који садрже управноправне норме. Општи акти друштвено-политичких заједница и њихових органа: уставни прописи, закони, други општи акти скупштина друштвено-политичких заједница; општи акти извршних органа скупштина друштвено-политичких заједница; општи акти органа управе. Међународни уговори као извори управноправних норми. Општи акти самоуправних организација и заједница и њихов значај за управно право: а) норме управноправног карактера у општим актима самоуправних организација и заједница и њихов значај за управно право; б) самоуправни договори и самоуправни споразуми и њихов значај за управно право. Правни обичаји и њихов значај за управно право.

Пракса судова и њен значај за управно право наше земље. Пракса других државних органа и самоуправних организација и заједница и њен значај за управно право.

4. *Проучавање управе и управног права.* Почети проучавања управе у оквиру проучавања државе. Јачање улоге органа управе (посебно полиције) у периоду апсолутизма у европским земљама и конституисање емпиријске науке о „вештини управљања државним пословима“. Наука о полицији и „камералне науке“ намењене образовању управних службеника (посебно у Немачкој и Аустрији). Изграђивање посебне „управне науке“ као техничке дисциплине о рационалним методама управног рада. Дело Лоренца фон Штајна.

Афирмација правне државе и почети научног интересовања према проучавањима правних проблема у вези са организацијом и функционисањем државних органа управе. Диференцирање науке управног права од управне науке у европским земљама. Улога француске научне мисли у развоју науке управног права и њен утицај на друге земље. Период доминације правне оријентације у проучавању проблема управе у европској континенталној науци: узроци и последице. Специфичности развоја научног обрађивања проблема управе у англосаксонским земљама (посебно у САД). Наука о јавној управи и њен однос према науци управног права.

Задаци науке управног права. Тешкоће у вези са одређивањем предмета и основне садржине ове науке. Проблеми научног систематизовања материје којом се бави наука управног права. Проблеми разграничења науке управног права и других правних дисциплина. Основни методи науке управног права. Могућности и перспективе примене „опште теорије система“ (метода системности) у науци управног права.

Развој проучавања управног права у појединим земљама. *Француска:* дело Лаферијера. Радови Ориу-а, Бертелеми-а, Дигија, Жеза, Бонара. Савремени аутори и њихов значај: Лобадер, Ведел, Валин, Риверо, Беноа. *Немачка:* дело О. Мајера. Радови Флајнера, В. Јелинека, Хатсцхека. Савремени писци и њихов допринос: Ферстхоф, Турег и Петерс. *Аустрија:* радови Хернрита, А. Меркла, А. Адамовића и Антониолија. *СССР:* радови

Студеникина, Евтихијев-Власова. *Енглеска и САД*: радови Робсона, Грифит-Стрит-а (у Енглеској) и радови Гудноа, Харта, Гелхерна и Б. Шварца.

Развој проучавања управе и управног права у Југославији. Први радови посвећени проблемима управе и управног права у Србији: С. Марковић (1893), К. Кумануди (1909). Радови из ове области у Хрватској: Смрекар (1899—1905) и Жигоревевић Преточки (1911). Развој науке управног права у периоду између два рата: радови Л. Костича, И. Крбека и М. Илића. Наука управног права у нашој земљи после другог светског рата: радови И. Крбека, А. Вавпетича, Н. Стјепановића, М. Камарића, С. Поповића. Радови из области науке о управи и науке о управљању: дело Е. Пусића и Ф. Бучар-а.

I део

ОРГАНИЗОВАЊЕ УПРАВЕ

1. *Организовање рада*. Заједнички рад људи као услов њиховог опстанка. Свесно удруживање људи у циљу трајног вршења заједничког рада. Облици вршења заједничког рада људи. Организована група као рационалан облик вршења заједничког рада. Карактеристике „организоване групе“. Основни облици организованих група: а) организације и б) организоване заједнице. Перспективе развоја организованих група и њихово преображавање у самоуправне (слободне) асоцијације.

Организовање као укључност активности којима се успостављају организоване групе: а) дефинисање циљева (задатака и послова); б) одређивање људи; в) обезбеђивање средстава; г) расподела рада и успостављање координације и д) уређивање општог положаја групе (регулисање њених односа са средином у којој делује).

2. *Организовање рада на остваривању општих интереса*. Специфичности рада на остваривању општих интереса. Основни начини остваривања општих интереса: а) вршење рада којим се општи интереси задовољавају; б) вршење рада којим се обезбеђује задовољавање општих интереса. Вршење активности којима се обезбеђује понашање људи у складу са општим интересима. Нужност остваривања одређених општих интереса и у случајевима отпора чланова друштва. Класни карактер општих интереса. Уздизање примарних интереса владајуће класе на степен примарних општих интереса у класном друштву. Организовање рада на остваривању примарних интереса владајуће класе успостављањем организованих група за вршење власти. Успостављање политичких односа у друштву и преображавање друштва у друштвено-политичку заједницу.

Држава као укључност организованих група које врше заједнички рад којим се остварују општи интереси. Остваривање општих интереса инструментима (функцијама) власти. Остваривање општих интереса за чије реализовање нису потребни инструменти власти. Основне врсте активности којима се остварују општи интереси: а) акти и радње неауто-

ритативног карактера; б) акти и радње ауторитативног карактера. Облици ауторитативних активности. Организовање вршења основних функција власти као успостављање организованих група за вршење одговарајућих функција из састава власти. Вршиоци активности из састава појединих функција власти као органи државе који се образују да ауторитативним (у првом реду) активностима извршавају послове којима се остварују општи интереси. Основне врсте државних органа и њихове карактеристике. Формирање других организованих група у саставу државног апарата за остваривање општих интереса вршењем неауторитативних активности. Вршење ауторитативних активности од стране недржавних организованих група.

Улога државе и њеног апарата у остваривању општих интереса. Промене у општој улози државе у савременим условима. Обим и интензитет утицаја државе на друштвене односе у социјалистичком друштву. Значај обима интензитета ауторитативних активности у оквиру рада на остваривању задатака који су поверени државним органима и другим организованим групама у социјалистичком друштву.

3. *Организовање рада на остваривању општих интереса вршењем управних активности.* Управне активности као укупност акција којима се остварује управа. Образовање „органа управе“ као вршилаца управних активности када се таквим активностима у целини или претежно, извршавају одређени задаци од општег интереса. Поверавање управних активности (управних овлашћења) организованим групама (органима и другим структурама) које су образоване за обављање других задатака: а) поверавање ових активности другим органима државе и организацијама државног карактера, и б) поверавање ових активности организованим групама недржавног (друштвеног) карактера — самоуправним организацијама и заједницама (у нас).

4. *Организовање вршења управних активности образовањем органа управе.* Појам и основне карактеристике органа управе. Индивидуални и колегијални носиоци управних овлашћења. Организоване групе радника које носиоцима управних овлашћења омогућавају реализовање поверених овлашћења (радне заједнице у органима управе).

Улога и послови органа управе. Специфична улога органа управе. Активности којима органи управе остварују своју улогу. Послови који се остварују вршењем управне активности и послови који се остварују другим активностима. Норме које регулишу вршење послова који се остварују управним активностима као управноправне норме.

Задаци и начин њиховог остваривања као фактори који одређују облике у којима се успостављају органи управе. Значај адекватног облика за успешно остваривање задатака поверених органима управе.

Правно регулисање активности којима се успостављају органи управе. Основне групе општих правних норми које регулишу образовање органа управе: а) прописи о облицима органа управе; б) прописи о устројству органа управе.

5. *Облици органа управе.* Општа класификација органа управе. Основни облици: а) централни и нецентрални органи управе (подручни и локални); б) виши и нижи органи управе; в) инокосни и колегијални органи управе; г) самостални органи управе и органи управе у саставу самосталних органа управе; д) оперативни, инспекцијски и егзекутивни органи управе.

Облици органа управе који су од посебног значаја за нашу земљу. Основна класификација: органи управе ширих друштвено-политичких заједница и органи управе ужих друштвено-политичких заједница. Посебни облици у којима се појављују органи управе у нашој земљи.

Класификовање органа управе према карактеру друштвено-политичке заједнице у којој делују: а) органи управе Скупштине СФРЈ — савезни органи управе (опште карактеристике, основни облици и номенклатура постојећих савезних органа управе); б) органи управе скупштина социјалистичких покрајина — републички органи управе (основне карактеристике, облици, номенклатура органа управе СР Србије; осврт на специфичне облике органа управе у другим социјалистичким републикама у нас); в) органи управе скупштина социјалистичких аутономних покрајина — покрајински органи управе (опште карактеристике, облици и номенклатура покрајинских органа управе САП Косова и САП Војводине); г) органи управе општинских скупштина — општински органи управе (опште карактеристике, облици органа управе у развијенијим и средње развијеним општинама; номенклатура органа управе у општинама Крагујевац, Пожаревац и Врање) и д) органи управе скупштине града Београда (опште карактеристике, облици и номенклатура градских органа управе Београда).

Организационе карактеристике основних облика у којима се појављују органи управе у нашој земљи: а) секретаријати; б) управе; в) инспекторати и г) други органи управе.

Оружани органи управе и оружане јединице у саставу органа унутрашњих послова: а) Југословенска народна армија (задачи, састав, устројство); б) оружане јединице унутрашњих послова: станице милиције и јединице милиције (основне карактеристике, особености устројства и основни задаци).

6. *Устројавање органа управе.* Основне фазе процеса устројавања органа управе: а) одређивање задатака и послова, делокруга и надлежности; б) одређивање људи и регулација њиховог статуса; в) регулација начина прибављања и трошења средстава; г) успостављање адекватне структуре (поделе послова и координације) и д) уређивање односа са другим органима и друштвеним чиниоцима.

а) *Задачи и послови органа управе.* Задачи и послови које органи управе извршавају као органи скупштина друштвено-политичких заједница: а) спровођење политике и извршавање закона, прописа и других аката скупштина друштвено-политичких заједница и њихових извршних органа; б) решавање у управним стварима; в) спровођење управног надзора и вршење других управних послова; г) припремање прописа и дру-

гих општих аката и обављање других стручних послова за скупштине друштвено-политичких заједница и њихове извршне органе; д) праћење стања у одређеним областима друштвеног живота и давање иницијативе за решавање појединих питања у тим областима и б) осигуравање ефикасног остваривања права и интереса радних људи, грађана и њихових организација и заједница. Задаци које органи управе извршавају као органи друштвеног управљања у друштвено-политичким заједницама.

Дефинисање задатака и послова правним нормама о делокругу и надлежности. Појам делокруга. Појам надлежности. Врсте надлежности (стварна, месна, мењање надлежности, сукоби надлежности и њихово решавање).

б) *Људи у органима управе.* Питање карактера статуса радника у органима управе (чланова радне заједнице која омогућава носиоцима овлашћења органа управе да остварују своје задатке). Схватања о специфичности статуса људи који раде у органима управе. Рад у органима управе као учествовање у вршењу „функција државне власти” и учење о нужности успостављања посебних права и дужности људи у „служби државе”. Рад у државним органима као претежно интелектуални рад и тежње да такав рад буде привилегисан. Превазилажење оваквих концепција у социјалистичком друштву. Успостављање јединственог општег положаја радника као људи који заједнички раде.

Специфичности правног положаја радника у органима управе (и другим органима државе). Основне категорије радника у органима управе: а) професионални радници; б) повремени сарадници и в) функционери.

Положај професионалних радника у органима управе. Преображавање „службеничког статуса” у статус радника који учествује у удруженом раду на остваривању задатака и послова органа управе. Радници у органима управе као државни службеници (1945—1958). Радници у органима управе као „јавни службеници” (1958—1965). Радници у органима управе као „радници” чији статус одликују неке специфичности (период после 1965. године). Радници у органима управе као „радници у удруженом раду” (период после 1970. године). Основне последице концепције о међусобним односима радника који заједнички раде (стварање дохотка и одлучивање о расподели; аутономно регулисање односа у вези са заједничким радом; уређивање основа и мерила за утврђивање личних дохода; регулисање одговорности у раду). Законско регулисање основа по којима престаје својство радника у удруженом раду. Могућност регулисања појединих питања и статуса појединих категорија радника посебним законским прописима.

Правни положај војних лица. Војна лица као посебна категорија професионалних радника у служби државе. Нужност посебног регулисања правног статуса људи у служби ЈНА. Кадровски састав ЈНА (резервни и стални). Категорије припадника сталног састава: обвезници и војна лица. Категорије војних лица. Прописи Закона о ЈНА о статусу војних лица у нашој земљи (разврставање, плате, одговорност).

Учесници и сарадници у раду органа управе. Основне категорије учесника и сарадника: а) добровољни учесници; б) принудни учесници.

Фактички учесници („службеници“) и питање важења правних аката таквих лица.

Улога и положај „функционера“ у органима управе. Појам функционера. Категорије функционера у нашој земљи. Основне врсте функционера: старешине инокосних органа, председници колегијалних органа управе, заменици, подсекретари, помоћници и саветници. Време на које се именују и ограничење поновног бирања или именовања. Паритетна заступљеност при избору функционера. Одговорност функционера. Стављање функционера на располагање. Лични доходи функционера.

в) *Средства органа управе.* Значај средстава у процесу остваривања задатака и извршавања послова органа управе. Основне врсте средстава органа управе. Нужност правног регулисања режима трошења средстава од стране органа управе. Основне категорије средстава (према намени и према изворима).

Обезбеђивање средстава за рад органа управе. Начин утврђивања, одлучивање о одобравању и могућности повећавања одн. смањивања обезбеђених средстава.

Режим трошења средстава органа управе.

г) *Структура органа управе.* Специфичности начина расподеле рада (одређивања радних дужности) и метода координације рада у органима управе. Принцип хијерархије у структури органа управе. Усаглашавање захтева хијерархије и принципа самоуправљања у оквиру структуре органа управе.

Принцип хијерархије у структури органа управе. Потреба осигуравања адекватног утицаја носилаца задатака на извршиоце рада којим се ти задаци остварују. Расподела „функција“ у процесу остваривања задатака према степену општости и распоређивање носилаца појединих функција на одговарајуће степене хијерархијске лествице. Општа садржина хијерархијских овлашћења. Дужност субординације. Субординација и начело законитости у раду органа управе. Границе субординације (опште и посебне).

Основне карактеристике самоуправне структуре. Координација у самоуправним организацијама. Координација у органима управе као резултат комбиновања хијерархијске и самоуправне координације.

Успостављање самоуправних односа међу људима који заједнички раде у органима управе у нас. Смањивање обима хијерархијских овлашћења старешине. Подручје руковођења и подручје самоуправљања (саморуковођења). Улога (функције и овлашћења) руководиоца (старешине) и функције групе и њених самоуправних органа. Перспективе развоја самоуправљања у органима управе.

д) *Положај органа управе.* Регулисање односа органа управе и других органа и друштвених фактора који раде на остваривању друштвених циљева или који остварују своје посебне циљеве. Односи које органи управе успостављају као носиоци функција политичке власти и односи које ти органи успостављају као органи друштвеног управљања.

Положај органа управе у склопу система органа државе (органа друштвено-политичких заједница). Општи принципи уређивања међусоб-

них односа органа државе различитих врста: а) принцип поделе власти и б) принцип јединства власти. Односи органа коме је поверена највиша политичка власт према другим органима државе на основу принципа јединства власти. Скупштински систем и опште одлике положаја органа управе према скупштинама. Нужност обезбеђења потребне самосталности органа управе у извршавању њихових задатака. Односи скупштина према другим државним органима у систему скупштинске владавине.

Основни принципи уређивања међусобних односа органа управе. Сарадња органа управе који врше различите задатке. Међусобни односи органа управе који остварују исте задатке: формирање централних и нецентралних (периферних) органа управе. Принципи регулисања међусобних односа централних и нецентралних органа управе: а) централизација и б) децентрализација. Карактеристике међусобних односа централних и локалних органа управе у децентрализованим системима. Овлашћења централних органа према локалним органима: контрола законитости у одређеним оквирима. Облици децентрализације.

Односи органа управе и других државних органа у нашој земљи: а) односи органа управе и скупштина друштвено-политичких заједница и њихових извршних органа (самосталност и потчињеност органа управе према скупштинама); б) односи органа управе и судова (самосталност и међусобна независност) и ситуације у којима се успостављају појачани утицаји ових органа једних на друге: а) ствари судске управе; б) контрола законитости; в) односи органа управе и јавног тужилаштва (посебно у вези са вршењем општег надзора).

Међусобни односи органа управе у нашој земљи. Међусобни односи органа управе у оквиру истих друштвено-политичких заједница као односи међусобне сарадње и помагања. Особеност односа самосталних органа управе и органа управе у њиховом саставу. Међусобни односи органа управе ширих и органа управе ужих друштвено-политичких заједница: односи чија је садржина регулисана прописима устава и закона (а не на основу општих принципа хијерархије). Зависност садржине ових односа од врсте прописа које ови органи извршавају. Односи који се успостављају у вези са извршавањем савезних прописа. Односи који се успостављају у вези са извршавањем републичких прописа. Односи који се успостављају у вези са извршавањем републичких прописа у СР Србији. Односи у вези са извршавањем покрајинских прописа. Односи органа управе ширих друштвено-политичких заједница према органима управе у општинама.

Односи органа управе према другим (државним и недржавним) организацијама и заједницама у нашој земљи. Односи органа управе према организацијама удруженог рада, самоуправним интересним заједницама, друштвено-политичким организацијама и другим организацијама и заједницама као односи сарадње у раду на решавању питања од интереса за те организације и заједнице. Надзор органа управе над законитошћу рада ових организација и заједница.

Односи органа управе и грађана. Општа дужност органа управе да својим радом омогућавају остваривање права и дужности грађана у складу са уставним и законским прописима. Облици утицања грађана на рад органа управе. Надзор грађана над радом органа управе.

7. *Организовање управе поверавањем управних послова организацијама друштвено-политичких заједница.* Организације друштвено-политичких заједница као посебна подврста државних организација (државних структура). Разликовање државних организација од органа управе и других органа државе. Задаци ових организација: вршење стручних и других послова од интереса за друштвено-политичке заједнице. Могућност поверавања управних послова овим организацијама.

Основне врсте и облици организација друштвено-политичких заједница. Класификација по врстама према степену општости интереса које овакве организације задовољавају (савезне организације, републичке организације, покрајинске организације и општитнске организације). Разликовање „облика“ ових организација према особеностима њихове структуре, њихових задатака и метода рада (дирекције, научне и друге установе, школе и др.).

Особености устројства организација друштвено-политичких заједница. Начин оснивања. Задаци и делатности. Положај радника. Средства (могућност стицања средстава сопственим радом). Усмеравање и координирање рада у овим организацијама. Положај ових организација у друштвено-политичком систему.

8. *Организовање вршења управе поверавањем управних активности самосталним службама.* Потреба особеног организовања рада (успостављања организованих група) на остваривању одређених специфичних задатака и послова од општег интереса за шире друштвено-политичке заједнице. Особенности рада на остваривању оваквих задатака и послова (састав радног процеса и међусобна условљеност задатака различитог карактера). Вршење активности којима се чине услуге одређеним корисницима и које се појављују као вршење одређене „с л у ж б е“. Вршење одређених овлашћења (управног карактера) која су омогућена и осигурана вршењем поверене „службе“. Поверавање оваквог рада недржавним структурама.

Самостална служба као облик организовања рада на остваривању одређених особених општих интереса ширих друштвено-политичких заједница. Самостална служба као вршилац одређених услуга од друштвеног интереса. Самостална служба као носилац одређених јавних (управних) овлашћења која треба да обезбеде одређене значајне опште интересе. Образовање самосталних служби као система самосталних и међусобно повезаних организационих целина формираних према територијалном принципу. Организационе целине у саставу самосталне службе као облици удруженог рада који имају основне карактеристике самоуправних организација. Законско дефинисање и регулисање услуга које службе пружају корисницима. Установљавање овлашћења која омогућавају оства-

ривање општих интереса који су поверени таквим службама. Осигурање самосталности у раду оваквих организационих целина (унутар самог система самосталне службе и према државним органима и другим организацијама).

Задаци и послови у области евиденције и контроле коришћења средстава у друштвеној својини као „специфични задаци и послови” од особеног општег интереса за шире друштвено-политичке заједнице. Значај података о начину коришћења средстава у друштвеној својини. Значај послова платног промета за кориснике средстава у друштвеној својини и за остваривање контроле над законитошћу коришћења тих средстава.

Облици организовања рада на остваривању специфичних задатака и послова у области евиденције и контроле коришћења средстава у друштвеној својини у нашој земљи: а) етатизовани облици (контрола државних органа и са њима изједначених организација); б) облик централизоване „јавне службе” (Служба СДК у првом периоду свог рада); в) облик система самосталних служби (Служба друштвеног књиговодства у данашњој етапи).

Устројство Службе друштвеног књиговодства: служба друштвеног књиговодства као систем самосталних служби образованих у федерацији, социјалистичким републикама и социјалистичким аутономним покрајинама. Основни задаци и послови служби друштвеног књиговодства: а) евиденционо-контролни послови и б) послови платног промета у земљи. Основна овлашћења која обезбеђују службама друштвеног књиговодства остваривање њихове контролне активности. Основни задаци и устројство Службе друштвеног књиговодства у федерацији (Заједничка служба друштвеног књиговодства). Задаци и устројство служби друштвеног књиговодства у социјалистичким републикама. Задаци и устројство служби друштвеног књиговодства у аутономним покрајинама.

Међусобни односи служби друштвеног књиговодства. Однос ових служби према органима и организацијама друштвено-политичких заједница. Односи служби друштвеног књиговодства према корисницима услуга које оне врше.

9. *Организовање вршења управе поверавањем управних активности самоуправним организацијама и заједницама и другим организацијама и заједницама.* Образовање недржавних организованих група за рад на задовољавању заједничких и општих потреба и интереса. Пораст улоге недржавних структура у савременим условима. Преузимање државних задатака од стране недржавних структура (посебно оних који се остварују средствима политичке власти). Особености процеса деетатизације у социјалистичком друштву.

Недржавне структуре у нашем самоуправном друштву, Организације и заједнице као општи облици у којима се у нашем друштву појављују недржавне организоване групе: а) Организација као облик организоване групе која се формира ради задовољавања појединачних и заједничких потреба и интереса вршењем удруженог рада својих чланова. б) Заједница као облик организоване групе у којем се обезбеђује удру-

живање средстава за остваривање заједничких интереса, односно у којем се у заједничком интересу због којег је заједница образована — уклађује рад чланова у вези са остваривањем њихових интереса. в) Други облици организованих група (са мешовитим својствима). Самоуправне организације и самоуправне заједнице као облици организованих група у којима се успостављају самоуправни односи. Посебан значај самоуправних организација и заједница којима се поверавају јавна овлашћења.

а) *Самоуправне организације*. Самоуправна организација као општи облик у коме се на самоуправним основама успостављају организоване групе за обављање рада на остваривању друштвено верификованих појединачних и заједничких потреба и интереса. Основни облици самоуправних организација: а) радна организација и њени облици (основна организација удруженог рада, организација удруженог рада, сложена организација удруженог рада); б) друге организације (друштвене организације, друштвено-политичке организације, друштва, удружења и др.).

Организација удруженог рада, њена улога и врсте. Разликовање организација удруженог рада према начину остваривања дохотка: (1) организације које остварују доходак на основу деловања законитости тржишта (организације које се баве привредном делатношћу) и (2) организације које остварују доходак према начелима слободне размене рада (организације које се баве друштвеним делатностима). Разликовање организација удруженог рада према значају задатка који остварују: (1) организације које остварују редовне задатке и (2) организације које остварују задатке од посебног друштвеног интереса. Разликовање организација удруженог рада према овлашћењима која поседују: (1) организације које своје задатке остварују без посебних овлашћења и (2) организације којима су дата јавна овлашћења. Разликовање организација удруженог рада према врсти задатака (појединим областима рада и сл.).

Устројство организација удруженог рада. Оснивање. Утврђивање међусобних права обавеза и одговорности радника. Стицање дохотка. Управљање: а) облици непосредног управљања; б) управљање преко делегата: (1) раднички савет и његове функције; (2) извршни орган радничког савета. Пословодни орган организације удруженог рада и његове функције. Други органи самоуправљања у организацијама удруженог рада.

Радна заједница радника који у организацијама удруженог рада обављају административно-стручне, помоћне и њима сличне послове од заједничког интереса за више организација. Самоуправна права чланова ових радних заједница.

Удруживање организација удруженог рада.

Организације удруженог рада које обављају послове од посебног друштвеног интереса и њихово устројство. Утврђивање да ли су од посебног друштвеног интереса одређене делатности или послови организација које обављају друштвене делатности. Уређивање начина остваривања посебног друштвеног интереса у пословању организација удруженог рада које обављају привредну делатност. Општа начела која обезбеђују остваривање посебног друштвеног интереса у раду организација удруженог

рада. Границе могућности сужавања уставом зајемчених самоуправних права радника у оваквим организацијама. Положај оваквих организација удруженог рада: надзорна права скупштина друштвено-политичких заједница и њихових органа.

б) *Самоуправне заједнице*. Самоуправна заједница као облик организоване групе у којој се на основу самоуправних односа обезбеђују средства за остваривање одређених интереса чланова, односно у којој се рад чланова, којим они остварују своје појединачне или заједничке интересе — усклађује ради задовољавања одређених ширих заједничких интереса због којих је заједница и основана. Основни облици самоуправних заједница: а) самоуправне интересне заједнице; б) друге самоуправне заједнице.

Самоуправне интересне заједнице. Појам и опште карактеристике самоуправне интересне заједнице. Оснивање. Положај чланова. Средства. Устројство структуре: самоуправљање и самоуправни органи (скупштина, извршни органи). Стручна служба и њени задаци. Радна заједница радника стручне службе и њихова самоуправна права. Удруживање самоуправних интересних заједница и други облици међусобне сарадње.

Основне врсте самоуправних интересних заједница. Самоуправне интересне заједнице које се баве делатностима и пословима који су од посебног друштвеног интереса.

Друге самоуправне заједнице: њихова улога и значај. Основне категорије самоуправних заједница које делују у нашем друштву у садашњем моменту: а) пословне заједнице; б) заједнице осигурања имовине и лица; в) привредне коморе и г) друге заједнице.

в) *Самоуправне организације и заједнице којима су поверена јавна овлашћења*. Основни задаци и послови самоуправних организација и заједница. Ситуације у којима задовољавање општих друштвених интереса захтева успостављање ауторитативних односа између ових организација и заједница на једној и грађана и њихових група на другој страни (нужност осигуравања непрекидног и уредног функционисања, спречавање рђавог коришћења услуга и др). Нужност давања овлашћења овим организацијама и заједницама да у таквим случајевима могу грађанима и њиховим групама у области своје делатности „уређивати“ односе од ширег интереса својим актима, односно да могу решавати у појединачним стварима о одређеним правима и дужностима или вршити друга јавна овлашћења. Скупштине друштвено-политичких заједница као властодавци. Одређеност овлашћења и одређеност питања у којој се овлашћење даје.

Давање управних овлашћења као начин организовања вршења управе. Појам и садржина „управних овлашћења“: а) овлашћење за решавање у појединачним стварима о одређеним правима и обавезама појединаца; б) овлашћење за примењивање мера принуде или ограничења. Начело законитости и вршење јавних овлашћења. Основа начела вршења јавних овлашћења. Регулисање начина вршења јавних овлашћења. Осигурање могућности удстребе правних средстава противу појединачних аката донетих у вршењу јавних овлашћења. Судска контрола над законитошћу појединачних аката донетих у вршењу јавних овлашћења.

г) *Положај самоуправних организација и заједница.* Општи положај самоуправних организација и заједница у нашем друштвено-политичком систему. Усмеравање њиховог рада. Регулисање овог рада. Надзор органа друштвено-политичких заједница. Учесће грађана у одлучивању. Образовање делегација за избор делегата у скупштине друштвено-политичких заједница.

Односи самоуправних организација и заједница и скупштина друштвено-политичких заједница и њихових органа. Међусобни односи самоуправних организација и заједница.

Особени положај самоуправних организација и заједница којима су поверена јавна овлашћења: а) односи ових организација и заједница према субјектима према којима врше јавна овлашћења; б) односи ових организација и заједница према скупштинама друштвено-политичких заједница и њиховим извршним органима; в) односи ових организација и заједница према органима управе. Надзорна овлашћења скупштина и других органа друштвено-политичких заједница у вези са вршењем јавних овлашћења (посебно овлашћења управног карактера).

II део

ВРШЕЊЕ УПРАВЕ

1. *Вршење управе као правно регулисан начин вршења власти.* Правне норме о вршењу управе као основна садржина управног права. Правно регулисање облика и начина вршења управе. Облици управе: издавање конкретних наређења и вршење материјалних радњи принуде или ограничавања у конкретним ситуацијама. Управни акт и управна радња као правно регулисани основни облици управе. Начини вршења управе: општи начин и посебни начини вршења управе. Облици вршења управе: општи и посебни. Правне норме које регулишу опште облике вршења управе: правне норме о управним актима и начини њиховог доношења и правне норме о управним радњама и начину њиховог вршења. Правне норме о посебним облицима вршења управе: правне норме о управним актима и управним радњама и начину њиховог доношења односно вршења у одређеним областима друштвеног живота. Критеријуми избора значајнијих посебних облика вршења управе које треба обухватити у оквиру излагања посвећених приказивању основа управног права. Вршење управе и решавање о прекршајима. Садржина делатности решавања о прекршајима. Правне норме о решавању прекршаја као норме које регулишу један вид судске делатности. Решење о прекршају као облик „судског акта“. Разлози који објашњавају праксу обухватања материје о прекршајима у оквиру излагања посвећених управном праву. Нужност познавања правних норми о прекршајима за разумевање и примену правних норми о вршењу управе.

2. *Начела вршења управе.* Општа начела рада на задовољавању заједничких (друштвених) интереса у самоуправном друштву као начела вршења управе: а) начело законитости; б) начело јавности; в) начело ефикасности; г) начело рационалности и економичности. Основна начела вршења управе као специфичног облика рада којим се обезбеђује задовољавање заједничких интереса: а) начело заштите права грађана и начело заштите јавног интереса; б) начело материјалне истине; в) начело саслушања странке; г) начело слободне оцене доказа; д) начело самосталности у раду; Ђ) начело двостепености; е) начело официјелне и начело приватне максиме; ж) инквизициона и диспозициона максима; з) начело писмености и начело усмености; и) начело употребе свог језика и писма странака.

3. Основни облици вршења управе.

а) *Издавање управних аката.* Општа обележја управног акта. Појам управног акта. Врсте управних аката. Доношење управних аката. Учесници у управном поступку. Општење органа и странака. Рокови. Покретање поступка. Ток поступка до доношења одлуке. Вођење скраћеног поступка. Вођење посебног испитног поступка. Усмена расправа. Доказивање и доказна средства. Оцењивање доказа. Обезбеђивање доказа. Одлучивање и садржина процеса одлучивања. Форма управног акта (облик у ужем смислу). Основна садржина управног акта. Окончавање управног поступка поравнањем.

б) *Погрешни управни акти.* а) Неуредни и неисправни управни акти; б) Незаконити управни акти: (1) ништави управни акти: појам и карактеристике. Разлози ништавости. Дејства констатације ништавости. (2) Рушљиви управни акти: појам и разлози рушљивости; конвалидација и рокови за уклањање рушљивих аката; разлози због којих се рушљивост може истицати у дужим роковима. в) Неправилни управни акти појам и карактеристике.

в) *Уклањање незаконитих управних аката.* Правно регулисање начина (поступка) уклањања незаконитих управних аката. а) Уклањање ништавих управних аката: поступак и средства; б) Уклањање рушљивих управних аката: 1) Редован поступак уклањања рушљивих управних аката. Жалба и поступак по жалби. Другостепено решење и његова дејства. Приговор. 2) Ванредни поступак уклањања рушљивих управних аката. Груписање разлога због којих се могу уклањати рушљиви управни акти у ванредном поступку: ванредна правна средства (обнова поступка, мењање и поништавање управног акта у вези са управним спором; захтев за заштиту законитости, поништавање и укидање управног акта по праву надзора).

г) *Уклањање законитих управних аката.* Могућност уклањања законитих управних аката. Забрана уклањања већ остварених индивидуалних дејстава законитог управног акта. Потребе и могућности отклањања будућих дејстава законитог управног акта. Диференцирање законитих аката са гледишта могућности њиховог уклањања: а) управни акти који

немају утицаја на индивидуалне правне ситуације; б) управни акти који утичу на правне ситуације појединаца (акти којима се стварају права). Принцип стабилности повољних индивидуалних дејстава управних аката. Могућност уклањања управних аката из којих су произашле повољне индивидуалне правне ситуације: контрерни акт као акт који се може донети само у закону одређеним случајевима. Случајеви у којима се према ЗУП-у може уклонити (укинути или изменити) законит управни акт: а) укидање и мењање правоснажног управног акта уз престанак или по захтеву странке; б) укидање и мењање управног акта из разлога важног јавног интереса.

а) *Извршење управног акта.* Редовно извршење и принудно извршење управног акта. Нужност посебног регулисања принудног извршења управних аката. Својства управног акта који се извршава принудним путем. Орган који спроводи извршење. Извршеник. Извршење ради испуњења: средства извршења (новчаних обавеза и неовчаних обавеза: извршење преко другог, новчана казна и примена физичке принуде). Извршење ради обезбеђења. Принудно извршење према ЗУП-у: а) извршење судским путем и б) извршење управним путем.

б) *Вршење управних радњи.* Појам и карактеристике управних радњи. Просте материјалне радње и управне радње. Материјалне радње вршења принуде или ограничења. Место принуде у раду на обезбеђивању задовољавања друштвених интереса. Вршење принуде и начело законитости. Органи управе који могу примењивати принуду. Вршење принуде у извршавању управних аката и непосредно извршавање закона вршењем принуде. Облици управних радњи: управне радње које се примењују према личности и управне радње које се примењују према добрима. Управне радње које се примењују у циљу осигурања реда и мира и безбедности грађана и њихових добара (легитимисање, привођење, задржавање, примена физичке силе, палице и других средстава принуде, употреба ватреног оружја, затварање просторија и објеката итд.). Недопуштене принуде. Кад постоји незаконита примена државне принуде (разликовање спорних случајева). Последице незаконите примене државне принуде.

4. Посебни облици вршења управе

а) *Вршење управног надзора.* Појам и садржина надзора. Облици надзора: спонтани и правно регулисани облици надзора. Посебан значај правног надзора. Облици правног надзора. Управни надзор као облик правно регулисаног надзора. Управни надзор као надзор који се остварује управним овлашћењима (вршењем управе). Управни надзор и судски надзор (контрола). Облици управног надзора: а) управни надзор органа управе; б) управни надзор самосталних организација; в) управни надзор самоуправних организација и заједница.

б) *Управни надзор органа управе.* Значај управног надзора органа управе. Управни надзор у ужем смислу као надзор органа управе над неауторитативном делатношћу у друштву. Специјализовани облици управног надзора органа управе: инспекцијски надзор (инспекција). Опште

карактеристике инспекцијског надзора. Облици инспекцијског надзора (врсте инспекција). Инспекцијске службе и инспекторати. Инспекције и њихови основни задаци (посебно: санитарна инспекција, тржишна инспекција, девизна инспекција, инспекција рада). Инспекцијска овлашћења и начин вршења инспекције (надзора). Акти и радње које се доносе односно врше у вршењу инспекције. Правна средства противу аката који се доносе у вршењу инспекцијских облика управног надзора.

в) *Управни надзор самосталних служби.* Државно-друштвени управни надзор и његови облици. Финансијски надзор СДК као облик управног надзора који врше самосталне службе. Опште карактеристике финансијског надзора СДК. Повезаност овог надзора са пословима опште финансијске евиденције друштвених средстава у нашој земљи. Управна овлашћења СДК која обезбеђују уредност и потпуност финансијске евиденције друштвених средстава. Вршење финансијског надзора СДК. Дужности корисника друштвених средстава према СДК. Дужности СДК према корисницима друштвених средстава. Вршење претходног надзора. Овлашћења и начин вршења претходног надзора. Вршење накнадног надзора: овлашћења и поступак. Управни акти и управне радње у вршењу финансијског надзора од стране организација СДК. Правна средства противу решења донетих у вршењу финансијске инспекције СДК: жалба, обнова поступка и ревизија поступка.

г) *Управни надзор самоуправних организација и заједница.* Друштвени управни надзор и његови облици. Поверавање управног надзора самоуправним организацијама и заједницама као израз деетатизације друштвених односа. Изузетан карактер овог облика управног надзора. Управни надзор Народне банке Југославије и народних банака република и покрајина: надзор над спровођењем мера монетарне политике, кредитне и девизне политике од стране пословних банака; надзор над спољнотрговинским и девизним пословањем радних организација и надзор над девизним пословањем овлашћених банака. Овлашћења и акти и мере које се доносе у вршењу овог надзора. Жалба противу решења народних банака донетих у вршењу управног надзора.

д) *Вршење управе у стварима личног статуса грађана.* Значај личног статуса грађана и послови органа управе у вези са тим статусом. Вођење службених евиденција о елементима личног статуса грађана и овлашћења која обезбеђују уредност и тачност ових евиденција. Управна овлашћења у вези са успостављањем и мењањем елемената личног статуса. Издавање службених потврда о елементима овог статуса. Основни елементи личног статуса грађана: а) лично име и његова заштита; б) пословна способност — стицање и губитак; в) породично стање и евиденције о њему; г) пребивалиште, боравиште и адреса стана; д) држављанство (стицање и престанак). Основне службене евиденције о елементима личног статуса грађана: а) матичне књиге рођених, венчаних и умрлих; б) евиденција пријава пребивалишта, боравишта и адреса стана; в) евиденција држављана; г) друге службене евиденције. Издавање службених

потврда о личном статусу: а) потврде о идентитету грађана (личне карте); б) исправе за путовање у иностранство.

ђ) *Вршење управе у вези са извршавањем основних јавних дужности грађана.* Основне јавне дужности грађана у нашој земљи. Нужност обезбеђивања услова за извршавање јавних дужности грађана. Улога органа управе у извршавању јавних дужности грађана. Опште јавне дужности грађана: а) дужност одбране земље и б) дужност доприношења задовољавању друштвених потреба.

(а) *Вршење управе у вези са извршавањем дужности одбране земље.* Остваривање дужности одбране земље у оквиру општенародне одбране СФРЈ. Садржина дужности одбране земље. Обавезе грађана у погледу народне одбране: а) војна обавеза, б) обавеза служења у цивилној заштити; в) обавеза оспособљавања и обучавања за одбрану и заштиту земље; г) радна обавеза и д) материјалне обавезе. Управна овлашћења органа управе којима се обезбеђује извршавање обавеза грађана у погледу народне одбране.

(бб) *Вршење управе у вези са извршавањем дужности доприношења задовољавању општих друштвених потреба.* Обавезе које чине садржину дужности доприношења задовољавању општих друштвених потреба: плаћање пореза, доприноса и других дажбина. Општи принципи остваривања обавеза плаћања пореза, доприноса и других јавних дажбина од стране радних људи и грађана. Облици пореза, доприноса и дажбина које служе за задовољавање општих потреба: порези и доприноси из личних доходака и прихода, порези на имовину и порези на приходе од имовине. Управна овлашћења финансијских органа друштвено-политичких заједница у вези са извршавањем ових обавеза. Поступак разреза и наплате пореза и доприноса. Утврђивање пореске основе. Доношење решења о пореском задужењу. Жалба. Поступак накнадног разреза пореза (на непријављене приходе). Принудна наплата пореза. Законска ограничења у вези са принудном наплатом пореза. Отпис, јемство и застарелост пореског дуга. Порески прекршаји.

е) *Управно ограничавање својине грађана.* Облици управног ограничавања својине грађана: а) експропријација (поступак спровођења експропријације: утврђивање општег интереса, обављање припремних радњи, доношење одлуке, накнада за експроприсану имовину); б) реквизиција; в) арондација и комесација; г) искоришћавање необрађених пољопривредних површина.

ж) *Други значајнији посебни облици вршења управе.* а) Вршење управе у вези са заштитом и чувањем природе и њених добара, природних знаменитости и реткости и споменика културе. Начела заштите споменика културе: регистравање и друге мере, обавезе ималаца, ограничења права ималаца. б) Вршење управе у вези са заштитом од пожара и других опасности. в) Вршење управе у вези са набавком, држањем и ношењем ватреног оружја и других опасних предмета. г) Вршење управе у вези са набављањем и употребом лекова, дрога и отрова.

А Н Е К С

РЕШАВАЊЕ О ПРЕКРШАЈИМА

1. *Природа делатности решавања о прекршајима.* Решавање о прекршајима као облик вршења политичке власти у појединачним случајевима. Решавање о прекршајима у полицијској држави и решавање о прекршајима у правној држави. Садржина и природа делатности решавања о прекршајима. Решавање о прекршајима као утврђивање постојања деликта и изрицање санкције за њега. Решавање о прекршајима као облик судске делатности. Решење о прекршају као облик судског акта. Поверавање решавања о прекршајима посебним органима: управног, судског и мешовитог карактера. Правно регулисање прекршаја: регулисање материјалноправних и регулисање процесноправних питања у вези са прекршајима. Укупност норми о прекршајима као део деликтног права, као самостално „прекршајно право”. Пракса приказивања прекршајног права у оквиру излагања посвећених управном праву.

2. *Правно регулисање прекршаја у нашој земљи.* Савезни, републички и покрајински прописи о прекршајима. Општински прописи о прекршајима. Материјалноправни прописи о прекршајима: општа питања и одређивање обележја појединих прекршаја. Процесноправни прописи о прекршајима.

а) *Прекршај и његова основна обележја.* Разликовање прекршаја од других облика недопуштених радњи. Основне врсте и облици прекршаја. Место и време извршења прекршаја.

б) *Одговорност за прекршај.* Општи услови одговорности за прекршај. Прекршајне санкције и њихово одмеравање. Застарелост права на гоњење и застарелост извршења санкција за прекршај.

в) *Поступак решавања о прекршајима.* Основна начела прекршајног поступка. Органи за вођење прекршајног поступка и њихова надлежност. Покретање и ток поступка. Странке и њихови заступници. Утврђивање материјалне истине: доказивање и оцењивање доказа. Одлучивање о прекршају. Решење о прекршају и његови саставни делови. Саопштавање и достављање решења. Одлучивање о прекршају у скраћеном поступку (мандатни поступак). Органски мандат.

г) *Погрешна решења о прекршају.* Утицај правних недостатака на дејства решења о прекршају. Средства за уклањање правних недостатака у решењу у прекршају. Редовна правна средства: жалба и приговор. Ванредна средства: а) захтев за заштиту законитости; б) обнова поступка. Захтев за судску заштиту.

д) *Извршење решења о прекршају.* Извршност решења о прекршајима. Орган који спроводи извршење. Извршење новчане казне. Извршење казне затвора. Извршење заштитних мера. Накнада штете због неоправданог кажњавања.

III део

КОНТРОЛА УПРАВЕ

1. *Појам контроле управе и њени основни облици.* Контрола управе као надзор над вршењем управе. Контрола управе и други облици надзора. Значај контроле управе: контрола законитости вршења власти у појединачним случајевима. Контрола управе као контрола законитости управних аката и управних радњи. Облици контроле управе. Диференцирање облика контроле управе према вршиоцима ове контроле. Основни облици контроле управе: а) контрола управе од стране скупштина друштвено-политичких заједница и њихових извршних органа; б) контрола вршења управе од стране јавног тужилаштва. Управна и судска контрола управе као облици управне контроле од нарочитог значаја.

2. *Управна контрола управе.* Појам и карактеристике управне контроле управе: управна контрола управе као надзор органа управе над вршењем управе других органа управе и са њима изједначених органа и организација. Управна контрола управе као надзор над вршењем управе који се остварује управним овлашћењима. Облици управне контроле управе: а) инстанциона контрола; б) надзорна управна контрола над вршењем управе од стране органа управе и са њима изједначених органа и организација; в) надзорна управна контрола над вршењем управе од стране самоуправних организација и заједница.

3. *Судска контрола управе.* Значај судске контроле управе. Судска контрола управе као облик контроле законитости у вршењу власти у појединачним случајевима. Преимућства судске контроле управе над осталим облицима контроле управе. Основни облици судске контроле управе у нашој земљи: а) решавање управних спорова; б) решавање управно-рачунских спорова и в) пружање заштите против појединачних аката и радњи којима су повређена уставом утврђена права грађана.

а) *Решавање управних спорова.* Управни спор као спор о законитости управног акта између издаваоца управног акта и тангираног субјекта који решава суд. Циљ управног спора. Основни системи управног спора. Контрола управе од стране судова опште надлежности и контрола посебно специјализованих судова. Систем генералне клаузуле и систем енумерације.

(1) Карактеристике управног спора у нашој земљи. Управни спор у формалном и у материјалном смислу. Врсте управних спорова: а) објективни и субјективни управни спор; б) спор за поништај и спор пуне јурисдикције.

(2) Акт који може бити предмет управног спора. Карактеристике управног акта против кога се може покренути управни спор. Акти и радње која се не могу оспоравати у управном спору. Ствари у којима се не може водити управни спор.

(3) Странке у управном спору. Тужилац у управном спору: ко може бити. Туженик (тужени орган) у управном спору: издавалац управног акта који се оспорава. Могућност мешања органа вишег степена. Занигтересовано лице.

(4) Судови надлежни за решавање управних спорова. Надлежност Савезног суда. Надлежност Врховног војног суда. Надлежност врховних судова социјалистичких република и покрајина. Решавање сукоба надлежности.

(5) Покретање управног спора. Опште претпоставке за покретање управног спора. Покретање управног спора кад је управни акт донет. Тужба у управном спору. Основни састојци тужбе. Разлози због којих се може оспоравати управни акт: а) формалноправни разлози; б) материјалноправни разлози. Захтев и предлог тужиоца. Тужба са недостацима. Предавање тужбе. Рокови за тужбу. Дејства тужбе. Покретање управног спора кад управни акт није донет.

(6) Поступање по тужби. Претходни поступак. Одбацивање тужбе из формалних разлога. Поништавање акта због битних недостатака. Редован поступак. Достављање тужбе на одговор.

(7) Одлучивање у управном спору. Испитивање правилности спроведеног управног поступка. Оцена правилности примене материјалноправних прописа. Пресуда и њени саставни делови. Поступак после доношења пресуде. Окончавање управног спора без доношења пресуде.

(8) Правни лекови у управном спору: а) тужба за обнову поступка у управном спору (разлози, рокови, поступак). б) Захтев да Савезни суд испита првостепену одлуку врховног суда донету у управном спору (разлози, решавање о захтеву). в) Захтев за заштиту законитости у управном спору.

(9) Обавезност пресуда донетих у управним споровима. Дејства пресуде којом се поништава управни акт. Дејства пресуде којом се тужба одбија као неоснована. За кога су обавезне пресуде донете у управним споровима. Последице поништавања управног акта. Поништавање незаконитог управног акта донетог у извршењу пресуде донете у управном спору. Издавање управног акта у извршењу пресуде.

б) *Решавање управно рачунског спора.* Појам и карактеристике управно-рачунског спора. Законитост управних аката које у вршењу финансијског надзора издају организације СДК. Ко може покренути управно-рачунски спор. Циљеви управно-рачунског спора.

(1) Основна обележја управно-рачунског спора и претпоставке за његово покретање. Решење СДК као предмет управно-рачунског спора. Обележја решења СДК против кога се може покренути овакав спор. Садржина решења СДК. Управно-рачунски спор у случају „ћутања” организација СДК.

(2) Тужилац и туженик у управно-рачунском спору. Корисник друштвене имовине као тужилац у управно-рачунском спору. Државни орган као тужилац. Радни колектив корисника друштвене имовине и фондова друштвених средстава као тужиоци у управно-рачунском спору. Јавни тужилац и управно-рачунски спор.

(3) Покретање управно-рачунског спора. Орган који решава управно-рачунске спорове. Тужба у управно-рачунском спору и њена садржина. Рокови и дејства.

(4) Решавање управно-рачунског спора. Испитивање формалне стране решења СДК. Испитивање материјалноправне стране решења. Пресуда о одбијању тужбе и пресуда о поништавању решења. Решавање у пуној јурисдикцији у управно-рачунском спору. Извршење пресуда донетих у управно-рачунским споровима. Правна средства против пресуда донетих у управно-рачунском спору.

в) *Пружање судске заштите против појединачних аката и радњи којима су повређена уставом утврђена права грађана и организација. Посебна заштита уставом утврђених права самоуправљања и других основних права и слобода коначним појединачним актима или радњама државних органа и других организација. Управни акти и управне радње и могућност повреда уставом утврђених основних права грађана и организација. Нужност осигурања судске заштите у случајевима кад се она не може добити у оквиру управног спора или на неки други законом одређен начин. Облици посебне судске заштите основних уставних права и слобода: а) заштита противу појединачних аката; б) заштита против незаконитих радњи.*

Др Павле Димитријевић

HANDWOERTERBUCH DER KRIMINOLOGIE. Begründet von Alexander Elster und Heinrich Lingemann, in völlig neu bearbeiteter zweiter Auflage, herausgegeben von Rudolf Sieverts und Hans Joachim Schneider. 3 Band, 3—7 Lieferung (Sexualdelikte — Zwillingforschung), S. 161—712. Walter de Gruyter & Co. Berlin, 1975.

После дужег времена пред нама су нове свеске овог значајног лексикона криминологије, који представља јединствени прилог криминолошкој литератури. Са задовољством можемо констатовати да су издавачка кућа Walter de Gruyter & Co. и пословни уредник проф. Х. Ј. Шнајдер са успехом савладали многе тешкоће које су им се јавиле у овом издавачком подухвату. Они су сада у могућности да нам обећају, да ће ускоро завршити објављивање све три књиге овог лексикона и да ће уз то издати и четврту допунску књигу, која има за задатак да нам презентира још неке чланке, који су из различитих разлога изостали у ранијим књигама, да нам осавремени неке већ објављене чланке и коначно да нам презентира целокупан преглед објављених чланака. За све ово дужни смо да изразимо пуну захвалност и издавачкој кући и проф. Шнајдеру и њиховим сарадницима. Овај лексикон је по својој концепцији и обиму данас једини и јединствен како у европској тако и светској криминолошкој литератури и представља неопходан приручник код сваког теоријског и практичног криминолошког истраживања и више од тога, код обраде било кога питања из области криминалитета и борбе против њега.

У овом моменту завршено је објављивање прве и треће књиге, док од друге књиге недостаје још последња, седма свеска. Прва књига почиње са *сујеверјем* (Aberglaube) и завршава се са *криминалном биологијом* (Kriminalbiologie), у другој књизи је први чланак о *криминалној политици* (Kriminalpolitik) и за сада последњи о *психологији кривичног дела* (Psychologie des Verbrechens), и најзад трећа књига почиње са *деликтима против правног мира* (Rechtsfriedensdelikte) и завршава се са *истраживањем близанаца* (Zwillingforschung).

У свескама које су пред нама обрађена су следећа питања: сексуални деликти; превентивно задржавање (мера безбедности); социјална хигијена; социјална психијатрија; статистика и криминалитет; кривично процесно право; извршавање казни; теорије о кривичном делу и друштвеној девијацији; смртна казна; крвни деликти; убиство и психоза; криминалитет и слабоумност; тоталитарна кривична дела (кривична дела под окриљем тоталитарне државне власти); организовани криминалитет; саобраћајни деликти; запуштеност; виктимологија; женски криминалитет и извршавање казни према женама; привредни криминалитет; привредно кривично право; и истраживање близанаца. Свако од ових питања је монографски опширно обрађено с тим што је на крају изнесен и попис одговарајуће литературе.

У овом приказу осврнућемо се само на пар питања, која су данас изузетно актуелна, наиме биће речи о саобраћајним деликтима, виктимологији и привредном криминалитету.

Тематика о саобраћајним деликтима обрађена је у свој њеној сложености, почев од самог појма ових деликата па све до поступка изрицања и извршења казни према саобраћајним делинквентима.

Појам саобраћајних деликата одређен је од аутора овог чланка Х. Шульца (Hans Schultz) тако да он обухвата она кривична дела у саобраћају која представљају повреде саобраћајних прописа, одредаба о условима возила и возача у саобраћају и саобраћајних правила; кривична дела ради заштите саобраћаја; и нехатна убиства и телесне повреде у саобраћају. Дакле, по страни су остала кривична дела код којих је моторно возило само средство њиховог извршења, затим присвајање возила ради обогаћења, као и кривична дела настала поводом саобраћаја, наиме када између два лица услед њиховог понашања у саобраћају дође до вребања, телесних повреда или убиства. Интересантно је да у статистици о овим кривичним делима срећемо и податке за Југославију.

Пажљиво су изложене криминално-политичке и криминолошке особености ове делинквенције, а потом су проучене варијације на тему саобраћајни деликт, саобраћајни удес и узроци удеса. У погледу извршилаца ових деликата наглашена је теза Х. Гепингера (Hans Göppinger), да не постоји тип саобраћајног делинквента. На овом плану презентирано је упоредно изучавање извршилаца ових деликата и извршилаца других кривичних дела.

Посебно је обрађена веома спорна проблематика одузимања моторног возила ради употребе, вожња у припитом стању, као и бекство са места удеса.

Кад је реч о кажњавању саобраћајних делинквената истиче се да су од казни карактеристичне краткотрајно лишење слободе и новчана казна, а од мера безбедности одузимање возачке дозволе. Но, ова судија у оквиру лексикона завршава се са напоменом да је пред криминологом и даље задатак интензивног проучавања ове делинквенције како би се нашла ефикаснија средства за њено сузбијање.

О виктимологији пише сам уредник Х. Ј. Шнајдер (Hans Joachim Schneider). Његов рад представља и по захвату и по опсежности читаву монографију о овој релативно новој дисциплини у оквиру науке о криминалитету. Аутор веома савесно испитује настанак и појам ове дисциплине. Неизбежно се задржава и у више махова враћа на капитално дело из ове области Х. ф. Хентига (Hans von Hentig): *The criminal and his victim*, јер оно представља и прво систематско излагање виктимологије (1948). После пажљивог излагања различитих схватања појма *жртве*, аутор и сам дефинише жртву као лице или организацију која је угрожена, повређена или уништена кривичним делом. Но, иза ове једноставне дефиниције аутор разоткрива изванредно различити каталог могућих жртава. Тако долази и до поставке о виктимологији у ужем и ширем смислу речи. Виктимологија у ужем смислу речи је наука о жртвама кривичног дела, а у ширем смислу речи наука о жртвама уопште, наиме овде се ради о жртвама кривичних дела, различитих удеса и о жртвама друштва, његових група и представника. Одмах ваља додати да је виктимологија у ширем смислу речи област истраживања психологије, психијатрије и социологије. Одређујући међусобни однос криминологије у ужем смислу речи и у ширем смислу речи, аутор подвлачи да је то практично однос који констатујемо између кривичног дела и девијантног понашања. Но, ипак нам се чини да аутор није до краја издиференцирао ова два аспекта виктимологије, али је отворио у сваком случају широко поље разматрања. До које је мере виктимологија једна сложенница за себе најбоље указује покушај регистровања њених задатака. Веома је уско и недовољно рећи да се задатак виктимологије исцрпљује у проучавању односа између преступника и жртве кривичног дела. Више од тога виктимологија мора да се посвети проучавању и откривених и неоткривених жртава. Она мора да изучава међусобно деловање у његовој динамици између учиниоца, жртве и друштва, као и улогу жртве у

читавом овом склопу. Аутор је развио и даљи регистар задатака вики-мологије и у вези с тим изложио своје схватање о односу између криминологије и викимологије, а одмах затим и однос викимологије према кривичном праву и кривичном поступку. Ова разматрања везују нашу пажњу, иако се са неким ставовима не можемо сложити, али смо дужни да их поштујемо, јер аутор има своју аргументацију. Иначе аутор је обрадио читав низ актуелних тема викимологије, тако нпр. утицај жртве и угрожавање жртве; процеси настанка жртве; оштећења жртве и отклањање штете; и др. Ова студија представља један изванредан увод за свакога који хоће да приђе проучавању викимологије.

Још бисмо се на овом месту задржали на прилозима о привредном криминалитету и привредном кривичном праву. Први потиче такође од Х. Ј. Шнајдера, док је други из пера В. Јубелијуса (Werner Jubelius). Додајмо одмах да први прилог представља криминолошки аспект привредног криминалитета, а други је посвећен кривичноправним решењима у борби против овог криминалитета, чија је актуелност данас несумњива.

На самом почетку проф. Шнајдер пледира за систематско изучавање привредног криминалитета и истиче да сама искуствена сазнања не могу да доведу до успешног сагледавања и решења проблематике овог криминалитета.

У својим истраживањима појма привредног криминалитета аутор је пошао од дефиниције криминалитета „белог оковратника“ коју је 1939. године дао Х. Сатерланд. Привредно кривично дело се према овој дефиницији појављује као кривично дело једног честитог лица са високим друштвеним угледом, у оквиру његовог позива, а уз повреду поверења које му је укавано. Нема сумње да је већ овакав прилаз подложен критици, али он је присутан у историјском осврту на проблематику привредног криминалитета. И проф. Шнајдер је свестан тога, али нам се чини да је ипак остао на овим полазним позицијама. Аутор нам је дао веома богат преглед привредних кривичних дела и савесно се позабавио њиховим узроцима, као и тражењем путева њиховог предупређења и сузбијања, али у свему томе нема и коначних ставова.

В. Јубелијус обрађује кривичноправну страну привредног криминалитета. Под овим углом он настоји да нам пружи појам привредног кривичног дела, а одмах после тога означава поједине групе ових кривичних дела. Тако је реч нпр. о пореском кривичном праву, кривична дела у праву о картелима, праву о акционарским друштвима, праву о осигурању и др. Нема сумње да све ово указује на нужне разлике до којих мора доћи у области разматрања привредног кривичног права када имамо пред очима капиталистички и социјалистички привредни систем. У сваком случају Јубелијус своја истраживања врши у домену првог система. У даљим својим излагањима он пажљиво излаже појавне облике привредних кривичних дела и разматра ефикасност привредног кривичног права, да би нас на крају упознао и са захватима *de lege ferenda*.

Нагласимо још једном да су нам и ове свеске великог лексикона криминологије потврдиле изванредан значај овог дела и за теорију и за праксу борбе против криминалитета*).

Д. В. Димитријевић

(*) За приказе ранијих свезака в. Анали Правног факултета у Београду, бр. 5—6/1969, с. 692—694; бр. 3—4/1970; с. 400—402; и бр. 6/1973, с. 115—117.

М. Младеновић, ДРУШТВЕНА ЗАШТИТА ПОРОДИЦЕ И ДЕЦЕ, Рад, Београд, 1973, стр. 322.

Ова књига проф. Младеновића представља пионирски покушај систематизације научних знања из најважнијег подручја социјалне политике — друштвене заштите породице и деце. Аутор се нашао пред једним теоријски недовољно развијеним подручјем у коме су присутна различита и често супротна схватања. Та неусклађеност била је доскора присутна и у идеолошкој сфери, као и у научној теорији или практичним решењима у оквиру социјалног законодавства и рада специјализованих професионалних институција.

У већини социјалистичких земаља, па и у нашој, владале су извесно време заблуде о спонтаном разрешењу социјалних разлика са подизањем материјалног благостања земље. Тај вулгарни, механицистички концепт социјалне политике теоријски и практично је обухватао узак круг социјалних проблема у коме су класичне мере социјалне помоћи, изражене у ограниченим материјалним престајацијама, имале доминирајућу улогу. Слаба развијеност институционалне мреже, недовољна практична и теоријска знања и мали број стручних кадрова који се баве социјалном политиком као и њихова непропорционална територијална дистрибуција, обухватање уског круга социјалних проблема, заостајање превентивне за куративном делатношћу, неразвијеност фундаменталних и примењених истраживања у области социјалне политике, само су неки од објективних показатеља доскорашњег „*апсолутног и релативног заостајања социјалне политике*“ (стр. 9., подвукао М. М.), при чему су и код нас нерешене идејно-политичке дилеме утицале на њену стагнацију, све док се у новој реорганизацији друштвено-економских односа нису разрешиле. Читалац ће се уверити да је њиховом разрешењу значајно допринела и ова књига.

У познатој Резолуцији о социјалној заштити Савезне скупштине из 1970. године увиђа се неопходност дугорочног, научно заснованог друштвеног планирања у области социјалне политике, у коме је социјална заштита схваћена као интегрални део друштвено-политичког система. Проф. Младеновић такође износи једну интегралну концепцију социјалне политике и социјалне заштите насупрот њиховој ранијој секторској омеђености. Социјална политика, по њему, треба, пре свега, да штити интересе радничке класе и да са тог класног становишта „... потстиче оптимални друштвени развој активирањем свих људских ресурса и усклађеним планирањем друштвеног и економског развоја“, (стр. 12.). Током целе књиге аутор је остао доследан овој интегралној концепцији социјалне заштите сучавајући се при том са веома великим тешкоћама, било зато што су многе идејно-политичке дилеме још увек присутне, било зато што научна теорија у социјалној политици није довољно кохерентна нити изграђена, а највише зато што је искуствена (нарочито статистичка) грађа нестандардизована и парцијална.

За разлику од уже концепције социјалне заштите у којој је тежиште било на дечијој заштити (додаци на децу, неки облици непосредне дечије заштите, заштита деце лишене родитељског старања или ометене у психичком и физичком развоју и др.) у широј концепцији коју заступа и проф. Младеновић „... готово се бришу класичне разлике између социјалне политике и социјалне заштите и цео систем представља јединство превентиве и куративе, интерресорско и интердисциплинарно јединство социјалних, демографских, економских, здравствених, правних, васпитних и других мера према појединим њеним члановима“ (стр. 19. подвукао М. М.).

Тежиште у овој широј концепцији, као што се из наведеног цитата види, стављено је на друштвену заштиту схваћену у врло широком

значању, заштиту породице, деце и материнства, а не претежно на заштиту деце.

У одељку о односу социјалне политике, социјалне заштите и породице аутор разматра историјске породичне типове и за њих карактеристичне облике социјалне заштите. Кључна идеолошка дилема, која је у социјалистичким земљама кочила целокупни теоријски и практични развој у области друштвене заштите породице и деце, а која је била присутна и код нас, била је: да ли дати примат социо-економској или био-социјалној репродукцији друштва. У југословенској самоуправној концепцији оне чине нераскидиво јединство које се обезбеђује „применом принципа солидарности и узајамности и принципа партиципације грађана у одлучивању о основним правцима развоја друштва, а тиме и породице“ (стр. 36).

Поред социолошке анализе друштвено-историјских типова породице и одговарајућих облика друштвене заштите нешто касније је изнета и њихова нормативно-правна еволуција, која указује да се породично право са социјализацијом савремене породице, њеном све већом демократизацијом (укидањем патријархалног очинског ауторитета, доминације мушкарца над женом, правним изједначавањем брачне и ванбрачне деце и др.) и хуманизацијом (дејуризација правне норме и настојањем да њене функције у што већој мери преузму институције социјалне заштите), негде више а негде мање приближило социјалној заштити.

Истичући чињеницу да између социјалних потреба и социјалне акције постоји већи или мањи раскорак проф. Младеновић даје опште методолошке принципе социјалне политике према породици који представљају једну идеално-нормативну структуру којој се пракса друштвене заштите породице у земљама сличног или различитог политичког уређења брже или спорије приближава. Начела и принципи на којима она почива су следећи: начела демократизације и једнакости, принципи солидарности и узајамности, приоритет превентивне над куративном делатношћу, обезбеђење толерантне социјалне сигурности свим породицама, јединство свих облика породичне, децијске заштите и материнства, партиципација грађана и породица у кретању и реализовању глобалне социјалне политике и, најзад, принципи научне заснованости социјалне политике.

Сагледавање достигнутог степена социјалне заштите породице кроз однос између потреба-облигација (потреба које се односе на задовољење егзистенцијалног минимума) и потреба-аспирација (потреба које у нуклеарној породици стално расту, а које подразумевају разгранату мрежу институција као што су разна саветовалишта, сервиси за помоћ запосленим женама, образовне и васпитне установе и др.) има и већу практичну вредност, с обзиром да незадовољење потреба аспирација постаје све значајније у етиологији друштвене патологије нуклеарне градске породице.

Породице са поремећеном структуром (мигрантске, удовичке породице, породице разведених родитеља, различити типови ванбрачних и непотпуних породица) бремените су друштвено-патолошким појавама, а њихов удео у укупној породичној структури стално расте. Свакако да је једна од најзначајнијих тековина изједначавање брачне и ванбрачне деце у свим социјалним правима. Породице са поремећеном структуром се у једном или више домена налазе у стању социјалне потребе, те је њихова друштвена заштита и интензивнија и разноврснија.

Социјално право није ишло укорак са проширеном концепцијом друштвене заштите све до пре неколико година када се уставним променама, посебним законима и правилницима настојало да се оно приближи раније изнетој концепцији социјалне заштите. Породично право се такође налази пред новелирањем, а већ су донети и неки закони. Тако је Закон о браку доживео низ измена, међу којима су свакако најзна-

чајније оне о бракоразводним узроцима. Недавно је донет и Закон о односима родитеља и деце. Новим законским допунама и изменама проширене су функције органа старатељства у вршењу надзора над родитељским правом, који од органа старатељства треба да прерасте у „*орган за заштиту породице*“. Проширена су овлашћења овог органа и у алиментационим споровима.

Велике измене предвиђају се и у усвојењу, а предложена је и установа храњеништва. Овим изменама фаворизује се отворена друштвена заштита, а хуманизација овог права огледа се и у настојању да се деца лишеној родитељског старања кроз разне форме усвојења пруже приближно слични услови развоја и васпитања као да живе у сопственој породици. У том смислу установа старатељства доживела је код нас и у свету веома велике промене, а наше социјално право, као и нека друга, не праве велике разлике између родитељског и старатељског права. Друштвена заштита и старатељство се међусобно тесно преплићу. Та повезаност је, како истиче аутор, нарочито изражена у куративи (стр. 143.).

Социјализација породице омогућила је да њене најзначајније функције буду оне које су везане за подизање и васпитање деце (васпитно-морална, социјализаторска, емотивна и др.). Дилема о томе да ли се тако не стварају услови за индивидуализацију породице и деце неодржива је, јер би се радикалним подруштљавањем (ако је то уопште могуће) нарушило породично језгро без кога се, како је утврђено у бројним интердисциплинарним научним истраживањима, дете отежано развија у зрелу, интегрисану личност под условом да породица није поремећена или инсуфицијентна. Међутим, управо услед недовољне социјализације других породичних функција путем непосредне, а нарочито посредне дечије заштите (при чему су и једна и друга регионално и слојно неједнако заступљене), породица није увек у стању да на задовољавајући начин обавља ове њој иманентне функције које су од далекосежног значаја за правилан психофизички развој деце. Али то није случај ни са много развијенијим друштвима у којима су објективне материјалне могућности мања препрека у правој реализацији ових доминантних породичних функција него класни и идеолошки чиниоци.

Већина развијених и високоразвијених земаља установила је читав низ новчаних и неновчаних престаџија, међу којима је дечији додатак једна од основних, често не и најзначајнијих. Земље са развијенијим системом социјалне заштите настоје да развију неновчане услуге (разне брачно-породичне агенције и саветовалишта, специјализовани здравствени центри, натурална давања, разне кредитне олакшице и др.), док су у земљама са неразвијеном социјалном заштитом значајније и бројније новчане престаџије.

Код нас постоје две основне врсте непосредне дечије заштите: непосредна дечија заштита коју врше одређене специјализоване институције и службе за васпитавање и збрињавање деце и стална новчана примања ради материјалног потпешења васпитања и развоја детета. Иако у начелу непосредну дечију заштиту могу да користе сва деца најзначајнији облици те заштите (претшколске установе и продужени школски боравак) у великој мери су недоступни породицама са ниским примањима због високих новчаних партиципација. С друге стране, капацитети установа непосредне дечије заштите су испод стварних потреба становништва. Као што смо казали, уочљиве су велике регионалне разлике у броју ових институција, њиховој опремљености и кадровима.

Превентивна дечија заштита („организовано дневно збрињавање деце, обезбеђење друштвене исхране деце, помоћ у збрињавању деце на школовању ван места сталног боравака“ и др., стр. 185.) по обухватности заостаје за куративном, нарочито за појединим облицима ове заштите, као што су разни видови смештаја деце лишене родитељског старања,

деце ометене у физичком и психичком развоју иако баш ови класични облици куративне дечије заштите у укупној структури куративне заштите деце по релативним, а нарочито по апсолутним бројним показатељима имају слабију тенденцију раста, а неки чак показују стагнацију и опадање. С друге стране, неки облици куративне дечије заштите (друштвене заштите васпитно запуштене деце и малолетних делинквената) добијају све већи социјално-политички значај, с обзиром на нагли пораст броја васпитно запуштене деце и малолетних делинквената. Проф. Младеновић разматра развој различитих облика превентивне и куративне дечије заштите доводећи их у органску везу са друштвеним потребама и настојећи да када год је то могуће своје закључке методички изведе из постојеће статистичке евиденције. Упркос чињеници да је превентивној друштвеној заштити деце последњих година дат снажан импулс њеним знатно прецизнијим правним и социјално-политичким формулацијама, институционална мрежа ове заштите је не само недовољна него и неједнако доступна различитим социјално-економским категоријама становништва. Степен обухватности деце из свих друштвених слојева непосредном дечијом заштитом је један од најзначајнијих индикатора њене развијености у целини.

У одељку „Друштвена брига о жени и материнству“ проф. Младеновић је кроз анализу правних и идеолошких аспеката друштвене дискриминације жене убедљиво показао да је та дискриминација одраз класних друштвених односа. У високоразвијеним капиталистичким земљама жене имају осетно нижу квалификациону структуру, нижи професионални статус и нижа новчана примања за обављање истих послова него мушкарци. Њихова запосленост није само знатно нижа од запослености мушкараца, него је карактеришу привременост и дисконтинуираност. Узрок се налази у чињеници да је у тим земљама професионална еманципација, која је основ друштвене еманципације, у крајњем случају подређена биолошкој репродукцији. Готово сва поменута друштвена обележја дискриминације жена, која су најочљивија у најразвијенијој земљи капиталистичког света — САД, у источним социјалистичким земљама су неупоредиво слабије изражена, што аутор доказује обиљем компаративних статистичких података. Иако су код нас жене у професионалном, породичном и друштвеном животу потпуно изједначене са мушкарцима, статистички подаци о њиховом образовању и запослености (нарочито жена из радничких слојева) показују да оне још увек нису стварно равноправне са мушкарцима. Последњих година ова неповољна структура се мења, указујући на убрзану образовну, професионалну и социокултурну еманципацију жена из радничких слојева. Треба имати у виду да је експлоатација жена у свим доменима у предатном југословенском друштву била изузетно драстична. Наше друштво жели да избегне вештачку запосленост која је у неким источним социјалистичким земљама у одређеним периодима била мотивисана идеолошким разлозима.

Одељак о друштвеној заштити остарелих лица представља, по нашем мишљењу, најбоље поглавље књиге јер је аутор у њему дао једну врло разубену анализу економских, социјалних, демографских, друштвено-психолошких обележја остарелих особа, доводећи их у динамичке релације са односима у савременој нуклеарној породици. Посебно се осврнуо на социјално-економски и здравствено веома угрожену категорију старих особа које живе у старачким сеоским домаћинствима, а чији се број нагло увећао са економским миграцијама и емиграцијама најактивнијег дела сеоског становништва.

Удео старог становништва се у нашој земљи стално повећава, тако да се већ сада Југославија приближава земљама са старим становништвом, према предвиђањима, тенденција старења становништва наставиће се и у будућности. Од каквог је то значаја у планирању развоја социјалне политике казују и статистички подаци да је међу старима релативно нај-

више тешких хроничних болесника, људи који живе сами или одржавају површне социјалне контакте са својим блиским сродницима, као и оних који имају лоше стамбено-економске услове живота. Упоредна истраживања о социјално-економским и психолошким везама између остарелих и њихове деце или сродника показују да је број усамљених старих људи свуда висок и креће се око 20% од ове укупне популације. Са старењем се и усамљеност и бројни други проблеми старих особа увећавају и кумулирају. Кратак приказ неких основних резултата показује да су старе особе изгледа најзапостављенија друштвена категорија.

У последњем поглављу дат је приказ носилаца социјалне заштите и њихових самоуправних функција, са посебним освртом на самоуправне интересне заједнице, улогу друштвено-политичких и хуманитарних организација у њој, намену и изворе њеног финансирања, организацију друштвене бриге о породици, жени и материнству. Најзад је изнесен кратак опис и класификације стручних служби, установа и кадрова. Најзначајнија стручна установа у општини је центар за социјални рад који координира и обједињава рад свих осталих стручних служби, спроводи социјалну заштиту у веома широком опсегу, планира развој социјалне заштите у општини или са другим носиоцима социјалне заштите и у републици. У последње време, са стварањем специјализованих и високообразованих кадрова из различитих друштвених наука, центри за социјални рад врше и самостална примењена истраживања.

* * *

Свака научна теорија полази од одређених идеолошких концепција којих њен аутор може али не мора бити свестан. У области социјалне политике теоријска и практична решења су веома тесно повезана са владајућом идејно-политичком мишљу. Проф. Младеновић је у сваком тренутку свестан ове узајамне зависности, те је стално подвргава систематској критичкој анализи. Најдубље идејне потстицаје за стварање једне интегралне социјално-политичке теорије налази у фундаменталним хуманистичким принципима нашег самоуправног друштва. Кад год је то могуће ту интегралну концепцију подвргава искуственој провери, која је, на жалост, још увек доста оскудна. Управо једна идеално-нормативна димензија, настала из критичке анализе практичних резултата, има несумњиву хеуристичку вредност, што је, по нашем мишљењу, велики допринос ове књиге.

Борислав Букановић

ФАКУЛТЕТСКА ХРОНИКА

ЧЛАНОВИ САВЕТА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

За делегате Савета Факултета из реда наставника, сарадника, ваннаставних радника и студената, на изборима одржаним на дан 24. децембра 1974. године, изабрани су следећи делегати:

А. Из реда наставних радника ООУР „Правни факултет Београд”

1. Бакић др Војислав, редовни професор
2. Балтић др Александар, редовни професор
3. Васић др Велимир, редовни професор
4. Даниловић др Јелена, редовни професор
5. Букић-Вељовић др Златија, доцент
6. Орлић мр Миодраг, асистент
7. Стојчевић др Драгомир, редовни професор

Б. Из реда наставних радника ООУР „Правни факултет Београд”

Одељење Крагујевац:

1. Чејовић др Бора, доцент

В. Из реда ваннаставних радника ООУР „Правни факултет Београд”

1. Крстић Миливоје, в. д. шефа Одсека за наставу
2. Зечевић Владимир, референт за удружени рад

Г. Из реда ваннаставних радника Одељења Крагујевац

1. Бранковић Јулијана, радник

Из реда студената ООУР „Правни факултет Београд”

1. Кузмић Весна, студент I године
2. Јотић Јован, студент II године
3. Вукотић Вељко, студент III године
4. Врачарић Лазар, студент последипломских студија.

ДЕЛЕГАТИ САВЕТА ЗАИНТЕРЕСОВАНИХ РАДНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА ИЗ ПРИВРЕДЕ И ДРУГИХ ДРУШТВЕНИХ ДЕЛАТНОСТИ

Делегати именовани од Републичког Извршног већа СР Србије

1. Миодраг Богдановић, секретар РИВ-а
2. Првослав Вучковић, социолог Републичке конференције Савеза социјалистичке омладине Србије

3. Милан Драговић, генерални директор ИКА
4. Лука Драгојловић, судија Врховног суда СР Србије
5. Александар Јовановић, судија Уставног суда СР Србије
6. др Драгољуб Драгишић, редовни професор Економског факултета
7. Влада Неоричић, председник секције у Републичкој конференцији ССРН Србије
8. Анђа Томић, ВКВ радник у ИМТ

Делегати из радних организација из привреде и друштвених делатности

1. Тихомир Милошевић, секретар секције РК ССРН Србије за друштвено-политички систем
2. Љубица Дukiћ, професор
3. Стеван Јовановић, саветник за правна питања Републичке привредне Коморе СР Србије
4. др Милан Шаховић, Директор института за међународну политику
5. Страхиња Кастратовић, адвокат
6. Милан Вујичић, секретар Скупштине града Београда
7. Миљенко Зрелец, Председник Извршног савета Скупштине града Београда
8. Богдан Радишић, Директор центра за савремено одевање

ИЗДАВАЧКИ САВЕТ ЧАСОПИСА „АНАЛИ“

Факултетско веће на седници од 9. децембра 1974. године, именовало је чланове Издавачког савета часописа „Анали Правног факултета“ у Београду, и то:

А. Из реда наставника и сарадника:

1. др Драгомир Стојчевић, редовни професор
2. др Михаило Јездић, редовни професор
3. др Вера Петрић, доцент
4. др Драгутин Шошкић, доцент
5. др Обрад Станојевић, доцент

Б. Из реда дипломираних правника и друштвено-политичких радника

1. Лука Драгојловић, судија Врховног суда СР Србије
2. Момир Пантовић, судија Округног суда у Београду

В. Из реда студената

1. Радуловић Предраг, студент III године, и
2. Крстић Јован, студент II године.

ИЗБОРИ И РАЗРЕШЕЊА НАСТАВНИКА И САРАДНИКА

На седници Савета Факултета од 27. децембра 1973. године, потврђени су избори:

- др Драгољуба Каврана, доцента за ванредног професора за предмет Наука о управљању и Управно право
- Зорана Петровића, дипломираног правника за сарадника за одржавање вежби из предмета Римско право
- Милана Петровића, асистента Института за упоредно право за сарадника на одређено време од годину дана са непуним радним временом за одржавање вежби из предмета Римско право

- Ратомира Слијепчевића, радника Секретаријата за законодавство Савезне скупштине за сарадника за одржавање вежби из предмета Римско право
- Симе Аврамовића, дипломираног правника, за сарадника за одржавање вежби из предмета Општа историја државе и права и Римско право
- мр Блажа Марковића, судију Окружног суда у Београду за сарадника за одржавање вежби из предмета Увод у грађанско право и Стварно право
- Константина Петровића, адвоката за сарадника за одржавање вежби из предмета Облигационо право
- Ненада Костића, адвокатског приправника за сарадника за одржавање вежби из предмета Катедре за грађанско право
- Бранислава Чубрила, дипломираног правника за сарадника за одржавање вежби из предмета Грађанско право и Стварно право
- Лепосаве Срзентић, судију Окружног суда из Београда, за сарадника за одржавање вежби из предмета Наследно право
- Зорана Ивошевића, судију Окружног суда у Београду, за сарадника за одржавање вежби из предмета Грађанско процесно право.

На седници Савета Факултета од 13. маја 1974. године, потврђени су избори:

- др Владана Станковића, доцента за ванредног професора за предмет Грађанско право
- др Драгољуба Атанацковића, доцента поново за доцента за предмет Кривично право
- др Бора Чејовића за доцента за предмет Кривично право — Одељење у Крагујевцу Правног факултета у Београду:
- др Живомира Борђевића, ванредног професора за редовног професора за предмет Грађанско право
- мр Мирослава Врховшека, судију Окружног привредног суда за сарадника за одржавање вежби из предмета Кривично право
- Душана Комненића, судију Окружног суда за сарадника за одржавање вежби из предмета Кривично право
- Миодрага Тмушића, заменика III општинског јавног тужиоца за сарадника за одржавање вежби из предмета Кривично право

На седници Савета факултета од 18. октобра 1974. године, потврђени су избори:

- Миодрага Панића, дипломираног правника за сарадника при Катедри за друштвено-економске науке
- др Давида Дашића, за сарадника при Катедри за друштвено-економске науке
- Благоја Бошковића, дипломираног економисту за сарадника при Катедри за друштвено-економске науке

На седници Савета факултета од 27. новембра 1974. године, потврђени су избори:

- др Радована Павићевића, доцента за ванредног професора за предмет Општа социологија

На седници Савета факултета од 28. априла 1975. године потврђе-
ни су избори:

- Тодора Подгораца, асистента Економског факултета за сарадника за одржавање вежби из предмета Увод у право
- Симу Аврамовића, дипломираног правника за асистента-приправника за Катедру правна историја
- др Михаила Смирнова, научног сарадника у звање научног саветника Института за спољну трговину
- Љиљану Радуловић, дипломираног правника за асистента-приправника за предмет Кривично право
- мр Загорку Јекић, асистента поново за асистента за предмет Кривично процесно право
- др Мирослава Борђевића, ванредног професора поново за ванредног професора за предмет Кривично право
- др Мирка Мирковића, ванредног професора поново за ванредног професора за предмет Историја државе и права народа Југославије
- др Драгутина Шошкића, доцента поново за доцента за предмет Привредни систем Југославије
- др Владету Станковића, доцента поново за доцента за предмет Привредни систем Југославије
- др Мустафу Имамовића, доцента Правног факултета у Сарајеву за доцента за предмет Општа историја државе и права
- др Веру Петрић, доцента поново за доцента за предмет Историја државе и права
- мр Добрилу Љубибратић, асистента поново за асистента за предмет Међународно приватно право
- др Милана Поповића, научног сарадника у звање вишег научног сарадника Института за социјалну политику у Београду
- др Трипка Милићевића, научног истраживача за научног саветника у Институту за спољну трговину
- др Јакова Радишића, редовног професора Правног факултета у Нишу, за редовног професора за предмет Облигационо право — Одељење у Крагујевцу Правног факултета у Београду. Припремио Владимир Зечевић.

НАГРАБЕНИ СТУДЕНТИ

За најбоље урађене темате из области теорије и праксе марксизма поводом Празника рада — 1. маја 1974. године награбени су:

I наградом (у износу од дин. 1.000) ЈОВИЦА ТРКУЉА, студент III године за рад под насловом: Самоуправљање као облик остваривања диктатуре пролетаријата.

III наградом (у износу од дин. 600) ЗЛАТКО ИСАКОВИЋ, студент III године за рад под насловом: Самоуправљање као облик остваривања диктатуре пролетаријата.

Похвалом СИНИША УНГУРАН, студент IV године, за рад под насловом: Самоуправљање као облик остваривања диктатуре пролетаријата.

За најбоље урађене темате поводом Дана републике — 29. новембра 1974. године награбени су:

I наградом Велимир Поповић, студент IV године за рад под насловом: Улога Уједињених нација у међународним сукобима.

II наградом Неда Јанковић, студент IV године, за рад под насловом: Слободне царинске зоне и луке.

III наградом Дубравка Стајић, студент IV године, за рад под насловом: Тероризам у међународном праву.

За најбољи успех у студијама, за школску 1973/74 годину, поводом Дана републике — 29. новембра 1974. године награбени су следећи студенти:

За најбољи успех током целокупних студија дипломирани правник **ПОПОВИЋ ДРАГОЉУБ** (просечна оцена 9,81).

На првој години студија:

1. Глодић Ј. Бранислав (10,00), 2. Субашић С. Драган (10,00), 3. Вујановић П. Филип (10,00), 4. Недовић Б. Слободанка (9,83), 5. Калаба У. Драган (9,83), 6. Павичевић Р. Зоран (9,83), 7. Пашић Н. Јасна (9,66), 8. Борђевић Р. Мирјана (9,66), 9. Михаиловић С. Гордана (9,66), 10. Милић М. Снежана (9,50), 11. Брочић М. Бранимир (9,50), 12. Милошевић В. Радомир (9,55), 13. Латифић С. Селма (9,50), 14. Јанковић Р. Драгољуб (9,33), 15. Милосављевић Б. Ангелина (9,33), 16. Ивановић С. Милан (9,33), 17. Кљајић Ј. Весна (9,33), 18. Јекић Н. Јован (9,33), 19. Стојановић Р. Братислав (9,33), 20. Радојковић М. Драгољуб (9,17), 21. Рацковић Р. Ружица (9,17), 22. Јотић М. Јован (9,17), 23. Ширца Ц. Славко (9,17), 24. Момчиловић М. Гордана (9,17), 25. Гајић А. Владан (9,00), 26. Вуковић Б. Љиљана (9,00), 27. Симовић М. Мирјана (9,00), 28. Јарановић Д. Миодраг (9,00), 29. Благојевић Ј. Сретен (9,00).

На другој години студија:

1. Стефановић В. Олга (10,00), 2. Палија М. Радомила (10,00), 3. Васић М. Марија (10,00), 4. Кнежевић Д. Гашо (9,86), 5. Бајат Ј. Весна (9,71), 6. Егић С. Оливера (9,71), 7. Поповић В. Олга (9,58), 8. Ненадић М. Боса (9,43), 9. Марковић Б. Драган (9,43), 10. Делибашић М. Томица (9,28), 11. Мрваљевић С. Снежана (9,28), 12. Радовић М. Драган (9,28), 13. Бузаковић Н. Бранко (9,14), 14. Потежица В. Оливер (9,14), 15. Станишић Б. Драган (9,14), 16. Петричевић В. Дејан (9,14), 17. Иванишевић Б. Борђе (9,14), 18. Денић Р. Добрила (9,00), 19. Лазић М. Љиљана (9,00), 20. Васић П. Драган (9,00).

На трећој години студија:

1. Симовић В. Ивана (10,00), 2. Косановић В. Срејко (9,88), 3. Милорадовић Д. Олигица (9,88), 4. Хибер М. Драгор (9,88), 5. Сигулински Д. Весна (9,88), 6. Богоева А. Јулија (9,88), 7. Игњатовић М. Борђе (9,88), 8. Митровић Ч. Мара (9,88), 9. Тркуља Д. Јовица (9,75), 10. Константиновић Ж. Надица (9,62), 11. Кандић Б. Зорица (9,50), 12. Тодоровић Д. Мара (9,50), 13. Лазин Р. Борђе (9,50), 14. Стрижак Н. Јован (9,37), 15. Симић Р. Радослав (9,37), 16. Радак П. Иванка (9,25), 17. Бујуклић М. Жика (9,25), 18. Николић Д. Миломир (9,25), 19. Чеховић С. Омер (9,11), 20. Ковачевић В. Јасна (9,00), 21. Весковић М. Споменка (9,00), 22. Иветић М. Младен (9,00), 23. Трифуновић М. Милеса (9,00), 24. Трошт Р. Маја (9,00).

На четвртој години студија

1. Поповић М. Драгољуб (9,88), 2. Шундерић М. Боривоје (9,75), 3. Јовановић С. Љубица (9,62), 4. Сарић Р. Љиљана (9,62), 5. Марковић Б. Слободан (9,62), 6. Борђевић М. Душан (9,50), 7. Лазаревић М. Радомир (9,50), 8. Живановић Б. Љиљана (9,37), 9. Симовић Б. Љиљана (9,25), 10. Дашић Д. Миодраг (9,25), 11. Букић Д. Душка (9,12), 12. Јанковић Р. Властимир (9,12), 13. Савић М. Роман (9,12), 14. Жиц И. Зоран (9,00), 15. Чабрило Б. Желимир (9,00).

За најбоље урађене темате из области теорије и праксе марксизма поводом Празника рада 1. маја 1975. године награђени су:

И наградом **ЈОВИЦА ТРКУЉА**, студент IV године за рад под насловом: Процес ослобођења човека у социјализму.

II наградом ДУБРАВКА СТАЈИЋ, студент IV године, за рад: Класици марксизма о националном питању.

Похвалом Борбе Лазин, студент IV године за рад под насловом: Класици марксизма о националном питању.

Припремио:
Владимир Зечевић

ОДБРАЊЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

- НИКОЛА ВИСКОВИЋ: Интегрална теорија права — одбрањена 28. III 1974.
- ДАВИД ДАШИЋ: Систем и политика цена у југословенској привреди — одбрањена 3. V 1974. г.
- ЉУБОМИР СЕКУЛИЋ: Улога, основи организације и положај републичке управе у СФРЈ — одбрањена 27. V 1974. г.
- НЕРИМАНА ТРАЉИЋ: Правне последице развода брака — одбрањена 30. V 1974. г.
- ВИД ВУКАСОВИЋ: Међународноправно регулисање сарадње у области науке и технологије — одбрањена 11. VI 1974. г.
- АБЕДИН ФЕРОВИЋ: Аутономне јединице у савременим уставним и политичким системима и положај САП Косово у Југославији — одбрањена 2. VII 1974. г.
- СУЛЕЈМАН РЕЦЕПАГИЋ: Особености Кубанске револуције — одбрањена 13. VII 1974. г.
- ВОЈИСЛАВ КОШТУНИЦА: Институционализована опозиција у политичком систему капитализма — одбрањена 11. XII 1974. г.
- ЛАЗАР БУРОВСКИ: Еволуција концепције општине у Југославији — одбрањена 20. XII 1974. г.
- ЖИВОЈИН НИКОЛИЋ: Тумачење међународних уговора — одбрањена 4. II 1975. г.
- МИОДРАГ ОРАИЋ: Правна природа закупа — одбрањена 1. III 1975. г.
- ВЛАДИМИР МИЛИЋ: Утицај индустријализације на измене у социјалној структури Југославије — одбрањена 5. VI 1975. г.

ОДБРАЊЕНИ МАГИСТАРСКИ РАДОВИ

- МИЛАН АНДРИЋ: Контролна функција Службе друштвеног књиговодства и нормирање унутрашњег платног промета — одбрањен 20. XII 1973. г.
- ДРАГОСЛАВ ПАВЛОВИЋ: Значај и промет југословенских речних пристаништа у периоду 1946—1970. године — одбрањен 21. XII 1973. г.
- ЖАРКО ТАБАКОВИЋ: Односи између потрошње енергије у индустрији и динамике и структуре индустријске производње у Југославији — одбрањен 24. XII 1973. г.
- МИЛАН ПОПОВИЋ: Правна помоћ као вид и елемент сарадње и повезивања органа југословенске државне управе у њиховом раду, посебно општинских — одбрањен 25. XII 1973. г.
- МИХАЈЛО ГАВРИЛОВИЋ: Војна тајна и њена кривичноправна заштита — одбрањен 26. XII 1973. г.
- ЗОРАН ПАНДУРОВИЋ: Аграрни протекционизам европске економске заједнице и развој светске трговине пољопривредних производа — одбрањен 26. XII 1973. г.
- ЖИВКО МАРИЈАНСКИ: Немари удруживања европских држава и нација — одбрањен 26. XII 1973. г.
- МОХАМАД НАКЕ АМИРИ: Несврстане земље са посебним освртом на појам несврстаности у Азији — одбрањен 28. XII 1973. г.

- МАРИЈАНА ИВКОВИЋ-ПАЈВАНЧИЋ: Структура представничких тела у унитарној локалној самоуправи и Југославији — одбрањен 17. I 1974. г.
- ДРАГИЦА КАЛЕМБЕР: Друштвена садржина деликта вагабондаже — одбрањен 13. III 1974. г.
- МИЛЕВА МАРКОВИЋ: Установе за извршење васпитних мера према ма-
— одбрањен 25. III 1974. г.
- ЈОВАН БУТУРОВИЋ: Кривични поступак пред војним судовима — одбрањен 9. IV 1974. г.
- СЛАВКО БЛАГОЈЕВИЋ: Систем опорезивања индивидуалних пољопривредних произвођача у СР Србији у функцији инструмента економске политике — одбрањен 24. IV 1974. г.
- СТОЈАН ДАБИЋ: Основна политика банака код нас — одбрањен 25. IV 1974. г.
- СВЕТИСЛАВ ТАБОРОШИ: Координациони механизми социјалистичке привреде — одбрањен 6. V 1974. г.
- МИРСА МИЈАЧИЋ: Заблуда и њен утицај на закључени уговор — одбрањен 8. V 1974. г.
- МИЛИСАВ ЧИЗМОВИЋ: Неважност брака — одбрањен 14. V 1974. г.
- ДАВОР САВИН: Новчана акумулација као извор понуде финансијских средстава — одбрањен 25. VI 1974. г.
- ХАЛИД КОЊХОЦИЋ: Анализа инфлације, с посебним освртом на земље у развоју — одбрањен 26. VI 1974. г.
- БОЖИДАР ПАВИЋЕВИЋ: Правни односи из уговора о инжењерингу — одбрањен 27. VI 1974. г.
- РАДМИЛА ПЕТАКОВИЋ: Окончање управног поступка — одбрањен 1. VII 1974. г.
- МЛАБЕН КОСТИЋ: Устав за Књажевину Црну Гору — Никољдански устав — одбрањен 2. VII 1974. г.
- НИКОЛА ИВАНЧЕВИЋ: Управа у грани унутрашњих послова — одбрањен 2. VII 1974. г.
- МИЛЕНКО КРЕБА: Поништење уговора са становишта међународног права — одбрањен 3. VII 1974. г.
- СЛОБОДАНКА СТОЈИЧИЋ: Нови крајеви Србије 1878—1883 (државно-правно и политичко изједначење новоослобођених крајева са до-ратном кнежевном Србијом) — одбрањен 5. VII 1974. г.
- РАДОМИР БУСАРАЦ: Правни положај удруженог рада у радној организацији — одбрањен 5. VII 1974. г.
- НИКОЛА НЕТАЈ: Признање влада у светлости савременог међународног права — одбрањен 9. X 1974. г.
- ЈЕЗДИМИР МИТРОВИЋ: Правни режим ауторског права на делима створеним у удруженом раду по југословенском праву — одбрањен 30. X 1974. г.
- РАДЕ СУБАШИЋ: Реквизиције и контрибуције као правни облици ограничења заштите приватне својине у сувоземном рату — одбрањен 5. XI 1974. г.
- МИЛАН СКАКУН: Балканска сарадња после другог светског рата — одбрањен 13. XII 1974. г.
- НЕНАД БОРБЕВИЋ: Функције дипломатских представника — одбрањен 24. XII 1974. г.
- МИЛЕНА БЛАГОЈЕВИЋ: Општедруштвена потрошња у Југославији после 1965. године — прилог разматрању ове потрошње са становишта њеног утицаја на инфлациона кретања (инфлација тражње) — одбрањен 24. XII 1974. г.
- АЛЕКСАНДАР МИХАЛОВСКИ: Друштвена опасност кривичног дела — одбрањен 26. XII 1974. г.
- СЛОБОДАН БАМИЛОВИЋ: Пријем и развој приправника као једна од кадровских субфункција — одбрањен 28. XII 1974. г.
- КОНСТАНТИН ПЕТРОВИЋ: Одговорност родитеља за штету коју проузрокују малолетници — одбрањен 3. III 1975. г.

- ЛУЦИЈА ЈОВАНОВИЋ-СПИРОВИЋ: Гаранција за исправно функционисање — одбрањен 8. III 1975. г.
- РОЗИТА ЛЕВИ: Облици утицаја Сједињених Америчких Држава на земље Латинске Америке — одбрањен 1. IV 1975. г.
- МИОДРАГ СТАНКОВИЋ: Основни институти у царинском праву СФРЈ — одбрањен 9. IV 1975. г.
- СЛОБОДАН БАКИЋ: Личност и организација — промењена улога радника у савременој производњи — одбрањен 5. V 1975. г.
- МИРОЉУБ ЛАБУС: Критика неокласичне теорије производње — одбрањен 8. V 1975. г.
- * СЛОБОДАН СТАРОВИЋ: Клириншко плаћање у међународном промету робе — одбрањен 14. V 1975. г.
- ВАТРОСЛАВ ВЕКАРИЋ: Нафта као средство спољне политике арапских држава — одбрањен 15. V 1975. г.
- БОРИСЛАВ МИЛИЋ: Основне методе квантитативне анализе и могућности њихове примене у јавној управи у СФРЈ — одбрањен 11. VI 1975. г.
- ВЛАДИСЛАВ БЛАГОЈЕВИЋ: Консигнациона складишта и њихово пословање — одбрањен 14. VI 1975. г.
- СЛАВКА МИЛАДИНОВИЋ: Једностепено решавање управних спорова у нас — одбрањен 19. VI 1975. г.

Припремила
Гордана Мрђеновић

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

<i>Др Драгослав Јанковић</i> : Сто година од смрти Светозара Марковића	245
<i>Др Владимир Милић</i> : Схватање Светозара Марковића о задругама и њиховој улози у друштвеном преображају — — — — —	259
<i>Мр Светислав Табороши и Дејан Поповић</i> : Економски погледи Светозара Марковића — — — — —	273
Слободанка Бакић-Дамјановић: Светозар Марковић и критика бирократије — — — — —	293

СУДСКА ПРАКСА

<i>Др Боривоје Познић</i> : Белешке уз збирку судских одлука за 1972. годину — — — — —	306
--	-----

ДИСКУСИЈА

<i>Др Павле Димитријевић</i> : Предлог наставног програма за предмет Управно право — — — — —	318
--	-----

ПРИКАЗИ

<i>Др Драгољуб Димитријевић</i> : Handwoerterbuch der Kriminologie —	341
<i>Борислав Букановић</i> : М. Младеновић, Друштвена заштита породице и деце — — — — —	344

ФАКУЛТЕТСКА ХРОНИКА

Припремили: <i>Гордана Мрћеновић</i> и <i>Владимир Зечевић</i> — — — —	349
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Др Драгослав Јанковић</i> : Сто лет со дня смерти Светозара Марковича	245
<i>Др Владимир Милић</i> : Как Светозар Маркович понимал кооперативы и роль их в общественном преобразовании — — — — —	259

<i>Mr Svetislav Taboroši и Дејан Поповић: Экономические воззре-</i> <i>ния Светозара Марковича</i> — — — — —	273
<i>Слободанка Бакић-Дамјановић: Светозар Маркович и критика бю-</i> <i>рократии</i> — — — — —	293

СУДЕБНАЯ ПРАКТИКА

<i>Др Боривоје Познић: Заметки к Сборнику судебных постановле-</i> <i>ний 1972 года</i> — — — — —	306
--	-----

В ПОРЯДКЕ ОБСУЖДЕНИЯ

<i>Др Павле Димитријевић: Проект учебной программы для курса ад-</i> <i>министративного права</i> — — — — —	318
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Др Драгољуб Димитријевић: Handwoerterbuch der Kriminologie</i> —	341
<i>Борислав Ђукановић: М. Младеновић, Общественная защита семьи</i> <i>и детей</i> — — — — —	344

ФАКУЛЬТЕТСКАЯ ХРОНИКА

Подготовили: <i>Гордана Мрђеновић и Владимир Зечевић</i> — — —	349
--	-----

CONTENTS

ARTICLES

<i>Dr Dragoslav Janković: The hundredth anniversary</i> — — — — —	245
<i>Dr Vladimir Milić: Svetozar Markovic's View on Co-operative Societies</i> <i>and Their Role in the Social Transformation</i> — — — — —	259
<i>Mr Svetislav Taboroši and Dejan Popović: Svetozar Markovic's Eco-</i> <i>nomic Views</i> — — — — —	273
<i>Slobodanka Bakić-Damjanović: Svetozar Markovic and the Criticism</i> <i>of Bureaucracy</i> — — — — —	293

THE JUDICIAL PRACTICE

<i>Dr Borivoje Poznić: Notes with the Collection of judicial decisions</i>	306
--	-----

DISCUSSION

<i>Dr Pavle Dimitrijević: A draft for the teaching program of Administra-</i> <i>tion Law</i> — — — — —	318
--	-----

REVIEWES

<i>Dr Dragoljub Dimitrijević: Handwoerterbuch der Kriminologie</i> — —	341
<i>Borislav Đukanović: Social Protection of a Family and children</i> — —	344

NOTES

Prepared by: <i>Gordana Mrđenović and Vladimir Zečević</i> — — — —	349
--	-----

SOMMAIRE

ARTICLES

- Dr Dragoslav Janković*: Le centenaire de la mort de Svetozar Marković · 245
Dr Vladimir Milić: Les conceptions de Svetozar Marković sur les co-
opératives et leur rôle dans la transformation sociale — — — 259
Mr Svetislav Taboroši et Dejan Popović: Les vues économiques de Sveto-
zar Marković — 273
Slobodanka Bakić-Damjanović: Svetozar Marković et la critique de la
bureaucratie — 293

JURISPRUDENCE

- Dr Borivoje Poznić*: Notes au recueil des décisions judiciaires de
l'année 1972 — 306

DISCUSSION

- Dr Favle Dimitrijević*: Proposition du programme d'enseignement du
droit administratif — 318

COMPTE RENDUS DES LIVRES

- Dr Dragoljub Dimitrijević*: Handwoerterbuch der Kriminologie — — 341
Borislav Đukanović: M. Mladenović, La protection sociale de la famille
et des enfants — 344

CHRONIQUE DE LA FACULTE

- Préparée par: *Gordana Mrđenović et Vladimir Zečević* — — — — 349

Уредништво АНАЛА моли своје сараднике да рукописе достављају откупце на машини са проредом и са довољно белине са стране. Примљене рукописе Уредништво не враћа.

АНАЛИ ће објавити и, у границама могућности, приказати сваку нову књигу послату на приказ.

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ излазе двомесечно.

Претплата за часопис „Анали Правног факултета у Београду” у 1975. за целу годину износи:

1. За правна лица	Н. дин.	90.—
2. За појединце	” ”	60.—
3. За студенте (редовне и ванредне)	” ”	20.—
4. За један примерак	” ”	15.—

Претплата за иностранство износи н. д. 140.—

Претплату слати на рачун Правног факултета у Београду број
60803-740-032-4356

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА
БЕОГРАД — Булевар револуције 67, тел. 341-501